

Klimakrise, byudvikling og bevaring

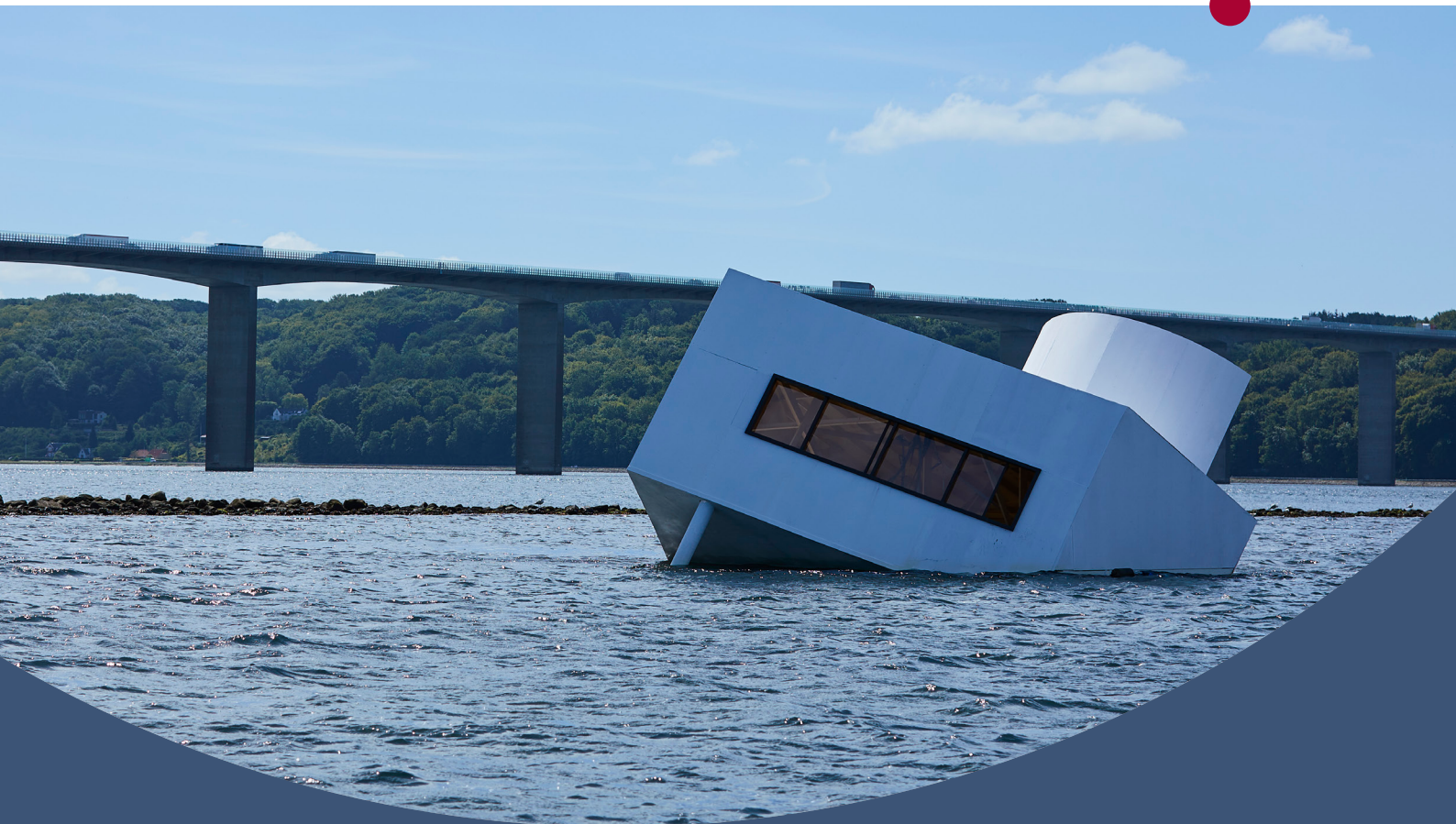
Nye roller for kulturarv i kystbyer

Riesto, Svava; Stenbro, Rikke

Publication date:
2021

Citation for published version (APA):

Riesto, S., & Stenbro, R. (2021). *Klimakrise, byudvikling og bevaring: Nye roller for kulturarv i kystbyer*. Department of Geosciences and Natural Resource Management, Faculty of Science, University of Copenhagen. IGN Rapport

Klimakrise, byudvikling og bevaring – nye roller for kulturarv i kystbyer

Svava Riesto og Rikke Stenbro

IGN Rapport
Juni 2021

TITEL

Klimakrise, byudvikling og bevaring – nye roller for kulturarv i kystbyer

FORFATTERE

Svava Riesto, ph.d., lektor i landskabsarkitektur og planlægning, Københavns Universitet
Rikke Stenbro, Ph.d, rådgiver og indehaver af Substrata

BEDES CITERET

Riesto, S. og Stenbro, R. (2021): Klimakrise, byudvikling og bevaring – nye roller for kulturarv i kystbyer. IGN Rapport, maj 2021, Institut for Geovidenskab og Naturforvaltning, Frederiksberg. 67 s. ill.

UDGIVER

Københavns Universitet
Institut for Geovidenskab og Naturforvaltning

Rolighedsvej 23
1958 Frederiksberg C
ign@ign.ku.dk
www.ign.ku.dk

ANSVARSHAVENDE REDAKTØR

Claus Beier

ISBN

978-87-7903-861-5 (web)

LAYOUT OG GRAFISK ARBEJDE

Sara Folvig og Liv Løvetand Rahbek

FORSIDEFOTO

Værk: Asmund Havsteen-Mikkelsen – Flooded Modernity (2018).
Foto: Kenneth Stjernegaard for Vejle Kunstmuseum

PUBLICERING

Rapporten er publiceret på www.ign.ku.dk

GENGIVELSE ER TILLADT MED TYDELIG KILDEANGIVELSE

Skriftlig tilladelse kræves, hvis man vil bruge instituttets navn og/eller dele af denne rapport i sammenhæng med salg og reklame.

Rapporten er udarbejdet med støtte fra Realdania i regi af kampagnen *Byerne og det stigende havvand*. Forfatterne vil rette en stor tak til Henrik Vejre og til styregruppen for vidensnetværket i byerne og det stigende havvand for gennemlæsning og faglige kommentarer. Den nederlandske case Katwijk er skrevet i samarbejde med Linde Egberts og baseret på hendes forskning. Ansvar for udgivelsens indhold er alene forfatterne.

KLIMAKRISE, BYUDVIKLING OG BEVARING

– NYE ROLLER FOR KULTURARV I KYSTBYER

INDHOLD

INDLEDNING	1
1. DE LANGE LINJER	7
KLIMAET ER KULTURARV	8
KYSTBYER SOM KULTURLANDSKAB	10
2. EN MODEL FOR AT ARBEJDE MED KULTURARV I BYPLANLÆGNING	17
FIRE BEVARINGSPARADIGMER	19
1. SEKTORTÆKNINGSPARADIGMET – BEVARING OG UDVIKLING SOM MODSÆTNINGER	20
2. BYMILJØPARADIGMET – BEVARING SOM DEL AF UDVIKLINGEN	24
3. TRANSFORMATIONS- OG NYTTEPARADIGMET – BEVARING SOM DRIVER FOR UDVIKLING	27
4. ET NYT KLIMAPARADIGME – FORVALTNING AF BYEN SOM KULTURLANDSKAB	31
3. INTERNATIONALE EKSEMPLER	39
KUSTWERK KATWIJK – LOKALT ENGAGEMENT SOM DRIVER FOR BEVARING I KYSTSIKRING	40
BIRLING GAP – AT ARBEJDE MED OG IKKE MOD FORANDRINGER I LANDSKABET	45
BRYGGEN I BERGEN – HVOR BEGYNDER OG SLUTTER KULTURARVEN?	49
OPSUMMERING	54
HENVISNINGER	57
LITTERATUR	62

VANDET KOMMER

Klimakrisen gør, at vi i de nærmeste år vil opleve varmere, vildere og vådere vejr. Danmark er et lavtliggende land med et relativt lille areal og en lang kystlinje. Det at håndtere øget vandstand er blevet mere og mere presserende, ikke mindst fordi de fleste større byer i Danmark ligger ved kysten.

NYE UDFORDRINGER FOR BYPLANLÆGNINGEN

I de senere år har kombinationen af stigende havvand, stormflod, øget nedbør og grundvandsstigninger gjort, at flere byer har stået under vand i perioder med stormflod eller ekstrem regn. Og klimaforskerne fortæller os, at særligt kystbyerne skal forberede sig på mere vand i fremtiden.¹ Derfor er det afgørende at arbejde for en byudvikling, der mindsker klimaaftrykket. Det er også blevet vigtigt at kunne håndtere de forventede store vandmængder og vandhændelser i planlægningen af danske kystbyer. At udvikle løsninger, så byerne kan håndtere de øgede vandmængder og deres afledte effekter, kræver teknologisk kunnen. Pumper, diger, sluser, åbne vandløb og regnvandsbede er blandt de tiltag, som allerede bliver flittigt brugt som svar på udfordringerne. Og klimatilpasning er efterhånden blevet en integreret del af mange danske kystbyers planlægning af byrum, rekreative områder, transport og bebyggelser.

” Derfor er det vigtigt at tænke viden om byernes historiske udvikling med, når der udvikles løsninger på de mange krisescenarier og vandhændelser [...]”

MERE END TEKNOLOGISK KNOWHOW

Men at arbejde med langsigtede løsninger i klimaudsatte kystbyer kræver mere end teknologisk knowhow. Blandt andet har kommuner som Aarhus, Horsens, Randers og Vejle arbejdet aktivt med at genåbne historiske åer og bække, både for at kunne håndtere øgede vandmængder, skabe nyt liv i bymidterne og samtidig forstærke forståelsen af den historiske bystruktur. Vand – og måden det optræder på ift. landskabet – har som oftest været helt afgørende for, hvor og hvordan byer etableredes. Derfor er det vigtigt at tænke viden om byernes historiske udvikling med, når der udvikles løsninger på de mange krisescenarier og vandhændelser, som vi i stigende grad konfronteres med. Klimadagsorden er presserende, men det er vigtigt at have det lange tidsperspektiv med og huske, at kystsikring er en kompleks problemstilling, som har helt konkrete følger for mange aspekter ved byerne – herunder for forståelsen af og omgangen med spor fra fortiden.

HISTORISK ARV OG KLIMA

Der er i dag en spirende interesse for, hvilken betydning klimaændringerne og de nye løsninger for kystsikring har for bevaring af byers historiske værdier. Borgere, bevaringseksperter og internationale organisationer er begyndt at råbe vagt i gevær, når historiske bygninger, monumenter, byrum og byområder opleves som værende truet af klimakrisens krisescenarier og klimatilpasningsprojekter, som vil påvirke byernes særpræg og historiske udtryk.

ET NYT PARADIGME?

Udviklingen går også i retning af en ny opfattelse. Byernes historiske arv ses ikke længere kun som noget, der er truet af forandring, men også som noget, der kan bidrage positivt til en bedre fremtid i klimakrisens tidsalder. At kulturarv kan få en sådan rolle i byens planlægning kræver imidlertid et nyt mindset og et udvidet perspektiv på bevaring. At anlægge et udvidet perspektiv på bevaring, kræver en gentænkning af hvad, hvordan og ikke mindst hvorfor det giver mening at videreføre tidligere tiders bygninger, byer og landskaber i planlægningen. I disse år er der iværksat en række nye pilotprojekter, som udforsker mulighederne for det både på lokalt, nationalt og internationalt niveau. I et udvidet bevaringsperspektiv er det oplagt, at kommuner arbejder på tværs af sektorer, fag-, kommune- og indimellem også landegrænser og ikke mindst gør det sammen

” Byernes historiske arv ses ikke længere kun som noget, der er truet af forandring, men også som noget, der kan bidrage positivt til en bedre fremtid [...]”

med borgere, organisationer og andre lokale aktører. Det kræver, at værktøjer til bevaring gentænkes, så vi i højere grad kan arbejde med forandring og uforudsigelighed som et vilkår.

RAPPORT TIL INSPIRATION

Denne rapport er tænkt som en inspiration for alle, som har interesse i byudvikling og klimatilpasning. Den henvender sig til planlæggere, arkitekter, fagfolk indenfor bevaring, ingeniører, lokalpolitikere og andre, som er optaget af en udvidet horisont for, hvordan kulturarv kan bidrage til arbejdet med havvandsstigning i byer.

FØRSTE KAPITEL

Første kapitel trækker de lange linjer op, og viser, at ekstreme vejrhændelser altid har fundet sted. Omend de er blevet hyppigere, har mennesker altid kendt til dem, og de har været vigtige referencepunkter i den kollektive erindring. Dernæst skitseres nogle af de historiske udviklingstræk, som kendetegner mange kystbyer som kulturlandskaber. Kapitlet er tænkt som en invitation til at studere og diskutere de historiske udviklingstræk, der præger de enkelte kystbyer lokalt i Danmark.

ANDET KAPITEL

I kapitel to viser vi i et historisk rids, at bevaringsværdi ikke er en fast størrelse, som kan defineres en gang for alle. Der findes mange forskellige perspektiver på hvad, der kan være værd at tage vare på bymæssig kontekst, og der må altid laves afvejning af, hvordan bevaring og byudvikling balanceres ifht. hinanden. Vi introducerer en model, som viser fire paradigmer, der kan beskrive den måde, der bliver arbejdet på i praksis. Modellen viser, at der i dag er tre etablerede paradigmer for bevaring og udvikling. De er historisk betingede, men de bruges i

dag side om side – ofte overlappende. Tre af paradigmerne er omfattet af forskellige lovsæt og forvaltningspraksisser. I lyset af de aktuelle udfordringer, som klimakrisen og de hertil knyttede kriser omkring biodiversitet, demokrati, ulighed og globale demografiske udfordrin-

” Der findes mange forskellige perspektiver på hvad, der kan være værd at tage vare på i bymæssig kontekst, og der må altid laves afvejninger af, hvordan bevaring og byudvikling balanceres [...]”

ger stiller os ovenfor, ser vi konturen af et nyt fjerde paradigme, som er særligt relevant i forhold til havvandsstigning. De fire paradigmer har hver især deres styrker og begrænsninger. Paradigmerne kan supplere hinanden, og der kan være inspiration at hente i dem alle.

INTERNATIONALE PROJEKTER

Rapportens sidste del præsenterer internationale projekter. Disse er ikke udvalgt som *best practice*, men som konkrete eksempler på det brede spektrum af mulige måder at arbejde på i spændingsfeltet mellem bevaring og udvikling som svar på klimaforandringer langs kysterne. Vi har valgt eksempler fra lande, der ligger tæt på Danmark: Norge, England og Nederlandene som har sammenlignelige, om ikke ens, udfordringer og rammer. Vores læsning af de internationale projekter er baseret på forskningspublikationer, plan- og bevaringsfaglige dokumenter, avisartikler, interviews med lokale aktører og fysiske studier på stedet i Bergen og Katwijk. Selv om en løsning ikke kan overføres 1:1 fra et sted til et andet, kan disse eksempler forhåbentlig bidrage til refleksionen over de veje, som man i danske byer vælger at gå.

RAPPORTEN BYGGER PÅ IDÉER OM

At vi ved at studere byerne som historisk kulturlandskab kan lære noget om, hvordan vi kan anlægge byer, byrum og bygninger, som er robuste og tilpasningsdygtige over for forandring over tid. Det kan give svar på, hvordan vi kan arbejde med og ikke mod landskabets processer. Vi kan også lære noget om, hvordan den måde, man byggede byer på før os, har skabt nogle af de klima- og biodiversitetsproblemer, som vi står med i dag.

At vi kan bruge bevaring til at formindske klimaaftrykket i byggesektoren, fordi forlængelse af eksisterende bygningers og byrums levetid kan nedsætte ressourceforbruget. Bevaring, genbrug, omdannelse, pleje, vedligeholdelse og drift er centrale redskaber i en bæredygtig byudvikling.

At en styrkelse af kulturarvsdimensioner i planlægningen vil kunne medvirke til en mere inkluderende og lokalt forankret byudvikling. En byudvikling, som bygger videre på stedbundne fysiske strukturer, lokale kulturer og fortællinger knyttet til byens eller lokalområdets historie og forskellige borgergrupper erindringer, behov og ønsker – også de mennesker som ikke ellers har en stærk stemme i offentligheden.

KLIMAET ER KULTURARV

Vejrliget har altid været omskifteligt, og det er velkendt, at der i den geologiske fortid var voldsomme forandringer i klimaet, hvor istider afløstes af varmere perioder. Siden sidste istid, for ca. 10.000 år siden, har det globale klima imidlertid været relativt stabilt. Der har naturligvis været en vis klimavariation, også i denne lange historiske periode, med regionale udsving og vejrhændelser, som indimellem har forårsaget store ødelæggelser. Viden om historiske vejrhændelser og formidling af dem har været vigtige referencepunkter i historiskrivningen, især lokalt og regionalt. Klimaet er ikke bare en størrelse, der kan måles, vejes og forklares af meteorologer, geologer og naturvidenskabelige klimaeksperter. Det er også uløseligt sammenknyttet med menneskers fortællinger, følelser og kulturhistorie.²

Beretninger om ekstreme vejrfænomener som oversvømmelse og jordskred er udbredt i mange kulturer, og myterne rækker langt tilbage i tid. I jødisk og kristen kultur er fortællingen om syndfloden central. Ifølge det Gamle Testamente lod Gud jorden oversvømme. I det oldnordiske Ragnarok er det en kæmpe oversvømmelse, der gør, at skibet Naglfar løsriver sig fra fortøjningen og starter den ultimative krig mellem jætter og guder. Lignende beretninger findes i andre kulturkredse, og de vidner alle om, at mennesker har haft erfaring med ekstremt vejr og frygtet det.

” Klimaet er ikke bare en størrelse, der kan måles og vejes [...] Det er også uløseligt sammenknyttet med menneskers fortællinger, følelser og kulturhistorie.”

Variationerne i vejret har frem til vores tid været af naturlig oprindelse, og mennesker har ofte tilskrevet det gud eller guders raseri. Men med den øgede atmosfæriske koncentration af drivhusgasser, som er forårsaget af menneskelig aktivitet i løbet af de sidste 150 år, forventes udsvingene kun at blive større. Temperaturen vil stige yderligere, ismasserne på polerne vil smelte, og vandstanden i havene stige. Dermed er vejret ikke blot noget, som mennesker lever med, fortolker og fortæller historier om, men noget, som mennesker nu har påvirket i en mere ekstrem retning end nogensinde.³ Vi vil få flere storme, højere vandstand og mere nedbør. For byer ved lavtliggende kyster, som i Danmark, er dette selvsagt en udfordring.⁴

KYSTBYER SOM KULTURLANDSKAB

I Danmark har det altid været attraktivt at bo ved kysten; ved udmundingen af åer og bække, på strandenge, langs fjorde og ved havet. Her har der altid været rig mulighed for at ernære sig. I oldtiden handlede det om, hvad man kunne fange og finde. Med tiden udvikledes bopladserne til regulære bydannelser med handel ad søvejen. Langs den danske kyst vil der derfor de fleste steder være spor af de mennesker, som var her før os. Både kystområder og kystbyer er således en del af et større kulturlandskab, det vil sige et sted, hvor mennesker og natur har levet sammen og gensidigt påvirket hinanden over lang tid.⁵ Sådan er det stadig.

KULTURLANDSKAB

I kulturlandskaberne overlejrer historiske spor og strukturer fra mange forskellige tider hinanden. Derfor vil man i mange kystbyer tydeligt kunne opleve sameksistensen af istidslandskabets moræner, fysiske træk fra middelalderens torve, pladser og matrikelstrukturer, 1600-1700-tallets fæstnings- og militæranlæg og 1800-1900-tallets industrianlæg og havne. Også 1900-tallets byvækst med nye boligområder, offentlige institutioner, parker, veje og stationer, præger billedet i mange kystbyer.

AT VILLE TÆMME NATUREN

Kystbyernes fysiske møde med vandet har altid været i forandring. Men i nyere tid er det gået stærkt. Åer og bække blev mange steder

Ekstreme vejrhendelser har til alle tider indgået i menneskers religiøse og historiske fortællinger. Beretningen om syndfloden, hvor urdybets kilder og himlens sluser åbnede sig, er beskrevet i biblen. Her hedder det, at regnen faldt i fyrre dage og fyrre nætter, og der kom så meget vand, at alt på jorden blev oversvømmet. Syndfloden har op igennem historien været et yndet motiv i billedkunsten, hvor kunstnere har portrætteret ekstreme vejrhendelser med udgangspunkt i deres egen tid, som her i Melchior Lorcks kobberstik, hvor en 1500-tals by er i færd med at blive oversvømmet. Syndfloden, 1551, Melchior Lorck

lagt i rør i slutningen af det 19. og i begyndelsen af det 20. århundrede. Dertil kommer landvinding, hvor tidligere havnebassiner blev fyldt op og bebygget. Som sådan er den moderne by et udtryk for et natursyn, i hvilket mennesket kunne udnytte, tøjle og betvinge naturkræfterne. Samtidig med er det i det moderne, at interessen for natur som et æstetisk og rekreativt gode stiger. Fra det sene 1800-tal ser vi en begyndende turisme langs kysterne, og der bygges flere steder hoteller, sommerhuse og feriekolonier. Naturfredningsbevægelsen vokser frem og er afgørende for, at naturområder i det åbne land og rekreative parker i byerne friholdes for ny bebyggelse.⁶

” Både kystområder og kystbyer er en del af et større kulturlandskab [...] hvor mennesker og natur har levet sammen og gensidigt påvirket hinanden over lang tid.”

VELFÆRDSLANDSKABER

Sammen med opbygningen af velfærdsstaten i det 20. århundrede vokser byplanlægning som en egen disciplin og som et selvstændigt statsligt og kommunalt ansvarsområde. Byerne ekspanderer hurtigt, og flere af dem vokser væk fra havnene og de historiske bycentre. En af ambitionerne i de nye minutiøse planlægningsindsatser er, at velfærdsgoder fordeles til alle i samfundet.⁷ Fra de hundredtusindvis af nye boliger, der blev opført fra 1945 frem til den økonomiske nedgang, som begyndte i de tidlige 1970'erne, blev der i de nye forstæder og i den eksisterende by skabt adgang til svømmehaller, biblioteker, skoler og idrætsanlæg, parker og grønne forbindelser, veje, stationer og erhvervsområder. Udbygningen skete ud fra en zoneringslogik, hvor der blev udlagt særlige byområder til specifikke funktioner: bolig, arbejde, bycentre, rekreation osv. På samme måde arbejdede byplanlæggere i perioden i stor grad ud fra en antagelse om, at natur og kultur var forskellige og adskilte domæner.

Både kystområder og kystbyer er en del af et større kulturlandskab, det vil sige et sted, hvor mennesker og natur har levet sammen og gensidigt påvirket hinanden over lang tid. Billedet viser stormflods-søjlen i Ribe, der er sat op som et fysisk vidne om tidligere oversvømmelser og fortsat indgår som en aktiv del af en kollektiv erindring i byen. Foto fra Ribe: Tdn70, 2017, Wikimedia Commons.

UDVIKLING AF HAVNEFRONTER

Med den økonomiske nedgang og forandringer i globale produktions- og handelsvilkår, som begyndte i de sidste årtier af 1900-tallet, blev flere industrihavne rundt om i landet overflødige. Det banede vejen for de senere årtiers fornyede interesse for havnefrontudvikling. Kontordomiciler, boliger og kulturinstitutioner har i dag flere steder erstattet industriens siloer, værfts- og produktionshaller – eller de er flyttet ind i dem. Industrikulturarv har ofte været en væsentlig driver i udviklingen af havnefronterne. I denne udvikling, som i høj grad har

” Det kan ses som en fortsættelse af den moderne bys logik, hvor mennesket forsøgte at betvinge naturkræfterne og styre naturens gang gennem byggeri og tekniske anlæg.“

været motiveret af ejendomsmarkedet og en øget konkurrence mellem byerne, er udsigt og adgang til vand blevet et centralt aktiv. Der er ofte blevet bygget tæt og højt, med store vinduer og altaner helt ned til vandet. For at få det maksimale afkast ud af beliggenheden er der nogle steder blevet bygget så tæt, at uderummene er svære at bruge som fælles offentlige rum på grund af privatisering, vind og skygge. Dette har afstedkommet et øget fokus på, at alle skal have adgang til vandet, og at der skal være offentligt tilgængelige byrum ved havnen. I 1990'erne og det tidlige 2000-tal var havnefrontsbyggeriet ofte kendetegnet ved at gøre brug af omfattende tekniske løsninger for at underetager og parkeringskældre under havniveau kunne holdes tørre. Det kan ses som en fortsættelse af den moderne bys logik, hvor mennesket forsøgte at betvinge naturkræfterne og styre naturens gang gennem byggeri og tekniske anlæg.

1941

2007

I Danmark har det altid været attraktivt at bo ved kyster og åer, selvom byerne her med jævne mellemrum er i risiko for at blive oversvømmet. Dette er ikke noget nyt, men en tilbagevendende og stadig mere aktuel problematik. Billeder fra Vejle i vand, fra henholdsvis Staldgaardsgade, marts 1941 og Vedelsgade, januar 2007.

Øverst: Fotograf: Johs. Rønwig, foto: Vejle Stadsarkiv. Nederst: Foto: Vejle Kommune

KLIMAUDFORDRINGER

I dag har den stigende opmærksomhed på klimakrisen sat helt nye dagsordener i planlægningen. Stormflod, skybrud og oversvømmelser har vist naturens enorme kræfter og stiller planlæggere og andre aktører i byudviklingen overfor store udfordringer. Et af de tiltag, der kan afhjælpe opstuvning af vand ved sådanne vejrhændelser, er at genåbne rørlagte å- og bækkeløb. På den måde får borgerne også ny adgang til vand i byen, som har en stor rekreativ værdi. Endvidere kan det være lettere at sælge nye boliger, der har udsigt og adgang til vand. Men selv om der kan være mange fordele ved en sådan strategi, kan vandets historiske vej være vanskelig at tilbageføre. Senere tilkommet byggeri, vejstrukturer og kloakering kan gøre, at man bogstavelig talt støder på grund og må vælge andre føringer for vandet end den historiske. Andre steder er tilbageføring en oplagt løsning.

” [...] alle byudviklings- og klimatilpasningsprojekter placerer sig på et spektrum af muligheder mellem en høj grad af kontrol og regulering af vandet på den ene side og det at gøre plads til vandet og acceptere dets bevægelser på den anden side.”

MELLEM KONTROL OG ACCEPT

Kataloget for, hvordan man i kystbyer kan forholde sig til de mange nye krisescenarier, er under udvikling. De strategier, der bliver udviklet, er gennem deres svar på de øgede udfordringer med vand udtryk for forskellige naturopfattelser. Lidt forenklet kan man sige, at alle byudviklings- og klimatilpasningsprojekter placerer sig på et spektrum af muligheder mellem en høj grad af kontrol og regulering af vandet på den ene side og det at gøre plads til vandet og acceptere dets bevæ-

geler på den anden side. Valget af løsning afhænger af den konkrete situation og må i ethvert tilfælde afvejes nøje ud fra de specifikke forudsætninger og muligheder.

OPMÆRKSOMHEDSPUNKTER

Hvilke historiske udviklinger præger den specifikke by eller det specifikke byområde?

Hvordan kan byens historiske forhold til vandet forstås på et spektrum mellem høj grad af regulering og kontrol på den ene side og det at give plads til vandets bevægelser på den anden?

Hvilke muligheder er der for at møde vandets bevægelser i fremtiden?

2. EN MODEL FOR AT ARBEJDE MED KULTURARV I BYPLANLÆGNING

KULTURARV I PLANLÆGNINGEN

Hvordan kan vi arbejde med kulturarv i planlægningsprojekter, som jo dybest set handler meget mere om at skabe en god udvikling mod fremtiden end om fortidsbevaring? Hvilken rolle kan kulturarv spille i byudvikling og med hvilket formål? De spørgsmål findes der ikke ét, men mange svar på. For at give en oversigt over, hvordan forholdet mellem bevaring og byudvikling kan balanceres, vil vi præsentere en model, som viser fire forskellige paradigmer, man kan arbejde indenfor.

Modellen tager udgangspunkt i et nederlandsk studie, som har set på, hvordan planlæggere, kulturarvsmyndigheder, borgere og andre aktører har brugt bevaring i planlægningen.⁸ Vi tilpasser modellen til en dansk virkelighed og beskriver et ekstra paradigme, som vi anerkender af, og som vi mener er særlig relevant i relation til nutidens byers udfordringer med havvandsstigning. De skitserede paradigmer er hver især et produkt af den tid, de blev skabt i. De er gradvist blevet udvidet og opdateret i takt med ændrede behov og opfattelser. Alle er stadig i brug, nogle endog i kombination med hinanden. Det nyeste paradigme er dog indtil videre ét, som vi ser, er under udvikling i spredte, eksperimentelle pilotprojekter på lokalt, nationalt eller internationalt niveau og i ny forskning.

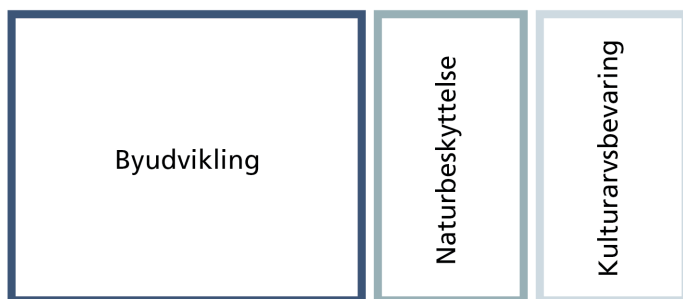
At stille de forskellige paradigmer op i en model kan hjælpe os med at få øje på deres forskelle, potentialer og begrænsninger, selv om billedet i praksis altid vil være mere komplekst og afhængigt af den enkelte situation og dens kontekst. Ved at præsentere modellen her håber vi at hjælpe til at udvide spekteret af handlingsmuligheder i kommuner, som står overfor komplekse udfordringer i krydsfeltet mellem klimasikring, byudvikling og bevaring. Endvidere håber vi, at modellen vil kunne bruges som afsæt for fortsatte refleksioner og diskussioner om bæredygtig byudvikling.

FIRE BEVARINGSPARADIGMER

Ønsket om at bevare og genanvende fortidens bygninger, bygningsdele og bebyggede strukturer er ikke nyt. Mennesket har til alle tider og i forskellige kulturer overtaget, anvendt og genbrugt anlæg, bygninger og bygningsmaterialer fra tidligere tider og brugt fortiden til at iscenesætte nutiden. Men dét, særskilt, at ville bevare objekter, bygninger og monumenter fra fortiden som del af en institutionel og national historiefortælling, er karakteristisk for moderniteten. Den institutionelle bevaring vandt frem fra 1700-tallet og frem. Med opbygningen af nationalstaterne og den hurtige udvikling, der skete med industrialisering og urbanisering, voksede ønsket om bevidst at bevare elementer fra historien. Det er ganske kendetegnende, at interessen for bevaring er vokset frem samtidig med oplevelsen af, at samfundet var i hastig forandring⁹.

Men netop, hvordan forandring og bevaring hænger sammen i en bymæssig sammenhæng, er der udviklet forskellige svar på. Forskellige forvaltningspraksisser og lovsæt i Danmark kan forstås i forhold til fire paradigmer, som vi vil beskrive under.

1. SEKTORTÆKNINGSPARADIGMET – BEVARING OG UDVIKLING SOM MODSÆTNINGER

Sektortækningsparadigmet

Det første paradigme er det ældste. Da Danmark fik sin naturbeskyttelseslov (1917) og bygningsfredningslov (1918)¹⁰, var det for at *sikre* det, der var blevet udpeget, *mod forandring*. I dette paradigme bliver bevaring og udvikling set som hinandens modsætninger. Beslutninger om, hvad der må forandres, og hvad der skal bevares, bliver i dette paradigme taget af eksperter; restaureringsarkitekter, historikere, kunsthistorikere, konservatorer og andre, som kan opdele forskellige dele af de fysiske omgivelser i kategorier. Det kan for eksempel være arkitektoniske typer (kirker, slotte, herregårde osv.) eller stilarter og historiske perioder (middelalder, renæssance, barok osv.) eller naturtyper (strandeng, hede osv.). Beslutninger træffes ud fra, hvad eksperterne anser som umisteligt, ofte i en national sammenhæng.

” Beslutninger om, hvad der må forandres, og hvad der skal bevares, bliver i dette paradigme taget af eksperter”

I årene efter de første fredningslove kom, blev spørgsmål om bevaring også diskuteret på byudviklingsniveau. Over hele Europa ser man i starten af det 20. århundrede, hvordan urbanisering, hastig befolkningsudvikling og boligmangel førte til krav om sociale reformer og nye måder at udvikle byen på. Athencharteret fra 1933 fik stor betydning for den moderne by. I dialogen mellem Le Corbusier og de andre medlemmer af *CIAM – Congrès international d'architecture moderne* formuleredes principper for en zoneplanlagt by med rekreative parker, effektiv infrastruktur og moderne arkitektur. Endvidere fremhæver Athencharteret, at mennesket også har behov for enkelte historiske monumenter og historiske bygninger i de nye byer, fordi disse udtrykker tidligere tiders kulturer og kan have offentlig interesse.¹¹ Særligt efter anden verdenskrigs massive ødelæggelser bliver betydningen af historiske monumenter og kollektiv erindring vigtige temaer i diskussioner om arkitektur og byudvikling.¹² I 1954 kommer den internationale *Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict*, Haag Konventionen, som peger på historiske bygninger som noget, der er truet under krigshandlinger, og som derfor skal beskyttes.¹³ Også heri ligger en forståelse af, at nyt og gammelt er adskilte størrelser. Lidt karikeret kan man sige, at den moderne byplanlægning gav grønt lys til bysanering og nedrivninger, så længe man kunne isolere udvalgte, enkeltstående bygninger eller monumenter og fastholde dem. I dette paradigme fremstår landkortet som et stort hav af ikke-kulturarv, hvori der ligger enkelte små øer af umistelig, men truet kulturarv.

Netop den klare opfattelse af, hvad der har bevaringsværdi, og hvad der ikke har, er kendetegnende for dette paradigme. I de tidlige bevaringsinstitutioner og -lovgivninger ses en polarisering mellem værdifuldt og ikke-værdifuldt, unikt-almindeligt, smukt-grimt og mellem det gamle og det nye, hvor gammel kulturarv automatisk får højere værdi end den, der er ung. Således er for eksempel alt, som er bygget i Danmark før reformationen i 1536, automatisk fredet, mens bygninger, som er yngre end 50 år, i dag ikke kan fredes med mindre der er helt særlige og tungtvejende grunde hertil.¹⁴ Her har fredningen dog i de senere år så småt begyndt at værdsætte yngre bygninger, anlæg og bebyggelser.

En anden modsætning, der kendetegner paradigmet, er den skarpe skelnen mellem natur- og kulturværdier i forvaltningen. Således blev naturbeskyttelse udviklet som et selvstændigt system med egne love og eksperter, relativt adskilt fra diskussioner om bevaring af bygninger og byområder.¹⁵ Denne skelnen finder vi også på internationalt niveau, for eksempel i de to separate organisationer UNESCO (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*, grundlagt 1945) og IUCN (*International Union for Conservation of Nature*, grundlagt 1948). Fra 1972, hvor det først blev muligt at udpege verdensarv, har dette været delt op i henholdsvis verdensnaturarv og verdenskultur-arv¹⁶.

”Sektortækningsparadigmet har fokus på at undgå *tab* af, hvad der bliver anset som *truede værdier*...”

Sektortækningsparadigmet har fokus på at undgå tab af, hvad der bliver anset som *truede værdier*. Idéen med bevaring er da at sikre bygninger og monumenter for evigheden. Ud fra den tænkning, er der udviklet metoder for restaurering og rekonstruktion, som efterstræber et ideal, hvor det helst skal se ud, som om tiden har stået stille. Selv om dette paradigme er udviklet for mere end et århundrede siden, præger det fortsat store dele af forvaltningens praksis. Der opereres for eksempel stadig med separate lovsæt for natur- og bygningsfredning, og beslutninger om nationale værdier træffes overvejende af eksperter.

Det kan af flere grunde være vanskeligt at håndtere steder som kulturlandskaber, hvis man kun arbejder indenfor dette paradigme. At arbejde med separate sektorer og polariserede modsætningspar og at have fokus på enkeltbygninger eller bygningsanlæg stemmer ofte dårligt overens med byernes og landskabernes mangfoldighed og sammenhæng. Det stærke fokus på eksperternes autoritet i dette paradigme gør det ofte meget vanskeligt at engagere lokale aktører i konstruktive,

demokratiske samtaler. På den anden side giver sektortænkningssparadigmet en stor klarhed i planprocesser, hvor det er tydeligt, hvem der har ansvaret for hvad og hvornår. Endvidere kan udpegninger foretaget efter denne logik være med til at videreføre historiske spor, som måske ikke umiddelbart er populære, svarer til en nutidig standard eller har nytteværdi i samtiden, men som alligevel kan være vidnesbyrd om fortidens levevis. For eksempel kan et baggårdslokum være et vidnesbyrd om tidligere tiders levevilkår. Det kan også handle om at videreføre den arv fra fortiden, som ikke er bekvem, men en vigtig påmindelse om hændelser som er sket. Uden sektorparadigmet ville der formentlig ikke være nogle koncentrationslejligheder bevaret i Europa.

KENDETEGN FOR SEKTORTÆNKNINGSPARADIGMET

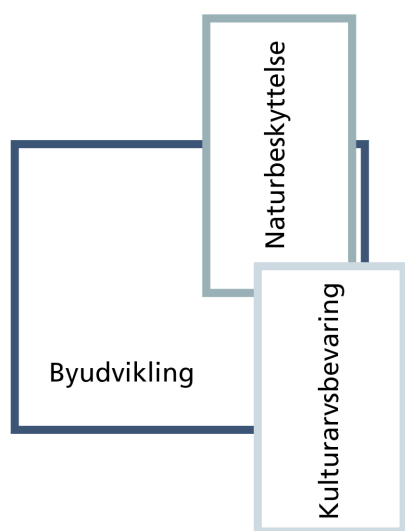
Drevet af bevaringseksperter, fokus på at undgå tab

Bevaringsværdi findes i det enestående; ofte enkeltstående bygninger og monumenter

Skarp skelnen mellem udvikling og bevaring, natur- og kulturværdi

Stor klarhed i ansvars- og mandatfordeling

2. BYMILJØPARADIGMET – BEVARING SOM DEL AF UDVIKLINGEN

Bymiljøparadigmet

Fra 1960'erne og frem rejses der en stigende kritik af den moderne byudvikling og arkitektur, som bliver set som historieløs og fremmedgørende.¹⁷ Kritikpunkterne er mange. Blandt andet handler det om, at ældre bydele bliver revet ned for at give plads til nyt byggeri, og at lokale kvaliteter dermed forsvinder.¹⁸ Ordet bymiljø¹⁹ bliver en vigtig del af arkitekturdiskussionen, og interessen for lokale byggeskikke og bystrukturer vokser. Men debatten er ikke kun blandt fageksperter. Lokale bevaringsforeninger etableredes i mange byer. I Venedigcharteret, som blev formuleret på baggrund af en internationale kongres for arkitekter i 1964 og senere blev retningsgivende for bevaringsorganisationen ICOMOS bevaringsarbejde, fastslog bevaringseksperter og arkitekter, at bevaring også er en sag for 'almindelige mennesker'.²⁰ Charteret vidner om et nyt paradigme, i hvilket bevaring ikke længere blot handler om det unikke, men også om det ordinære. Disse værdier knytter sig ikke kun til enkelte bygninger, men til større landskabelige eller bymæssige sammenhænge og omgivelser omkring det enkelte monument.²¹ Der er kommet et voksende fokus på gader, stræder og torve i historiske byer som bevaringsværdige.

” Skalaen er vokset fra den enkelte bygning eller det enkelte monument til nu også at omfatte større byområder, by- og kulturmiljøer.”

Fra 1980'erne og frem blev spørgsmål om bevaring mere og mere sammenknyttet med byplanlægning. Her var Danmark tidligt ude og fik international betydning med SAVE-metoden (*Surveying Architectural Values in the Environment*), som fra 1987 dannede baggrund for kommuneatlasser og senere bydelsatlasser, kulturmiljøatlasser og kulturarvsatlasser.²² Udgangspunktet var en tro på, at den faglige formidling af stedernes historie ville sikre historiske bygninger og bystrukturer. Atlasserne var tænkt som vidensinput til byplanlægning, der skulle tage særlig hensyn til enkeltbygningers bevaringsværdi, samt til historiske bystrukturer og landskabsformer. Natur og kultur er ikke længere helt adskilte domæner. Udpegningerne efter SAVE-metoden var ikke juridisk bindende, men var tænkt som input til forhandling mellem bevaring og udvikling. Det samme gælder Kulturmiljø i Planlægningen (KiP), som også introduceredes i denne periode.²³ I disse metoder bliver bevaringsværdier set i et lokalt perspektiv, selv om lokale aktører ikke nødvendigvis involveres i udpegningerne. Med bymiljøparadigmet er der opbygget en enorm vidensplatform, hvor fysiske dimensioner af kommuners, byers og bydeles udviklingshistorie er kortlagt og formidlet.

Dette paradigme arbejder med et udvidet bevaringsperspektiv. Skalaen er vokset fra den enkelte bygning eller det enkelte monument til nu også at omfatte større byområder, by- og kulturmiljøer. Fokus er ofte på helheder. Det kan for eksempel være at se på det fysiske aftryk, som én periode eller funktion (fiskeri, befæstning og så videre) har sat på et område, for dermed skabe en forståelse af konkrete historisk betingede forhold og specifikke perioders udviklingstræk. Begrænsningen ved en sådan tilgang kan være, at man har svært ved at få fat i den måde,

som spor fra forskellige perioder eller forskellige funktioner overlejrer hinanden i komplekse kulturlandskaber i byerne. Formidling er vigtigt i paradigmet, som ofte er henvendt til en større offentlighed, selv om det stadig er eksperterne, som udpeger og forvalter bevaringsværdier. Flere af de udpegninger, der er foretaget indenfor dette paradigme, er ikke juridisk bindende, og det kan være en udfordring i den administrative praksis.

KENDETEGN FOR BYMILJØPARADIGMET

Fokus på at finde bevaringsværdier i fysiske bystrukturer, landskabsformer og kulturmiljøer

Det lokale og almindelige kan udpeges som bevaringsværdigt

Fokus på formidling og interesse for at integrere bevaring i planlægningen

3. TRANSFORMATIONS- OG NYTTEPARADIGMET – BEVARING SOM DRIVER FOR UDVIKLING

Transformations- og nytteparadigmet

Fra slutningen af 1970'erne og frem begyndte havnearealer i mange europæiske byer at ændre karakter. Industrielle funktioner blev effektiviseret og flyttet til steder med billigere arbejdskraft og grundpriser. Efterhånden begyndte disse områder at blive revitaliseret. Koncepter som 'penthouse' og 'industriel æstetik' dukkede op i sproget. Idéen om, at salg og udvikling af postindustrielle havnearealer kunne generere vækst i byerne, vandt udbredelse fra 1990'erne og frem. Opfattelsen var mange steder, at den kreative klasse og kulturlivet kunne øge havneområdets attraktionsværdi og tiltrække turister, investeringer, erhverv og skattebetalere.²⁴

Det er kendetegnende for dette paradigme, at bevaring blev set som en 'ressource' i udviklingen. Et kendt eksempel er udviklingen af Themsens østlige bred ved Southwark i London. Området havde længe været karakteriseret af tomme bygninger og fraflyttede havnefunktioner. I starten af 1990'erne blev det besluttet at indrette det store kraftværk Bankside Powerstation til en ny afdeling af det kendte kunstmuseum Tate. Med en gennemgribende ombygning og transformation blev bygningen et nyt vartegn, ikke alene for området, men hele byen. Bygningens placering og størrelse var sammen med det industrielle præg væsentlige elementer i den nye by- og brandingstrategi, der senere også skulle møde kritik for gentrificering. Idéen, som

senere fik navnet 'Bilbaoeffekten', var en kraftig inspiration også i udviklingen af mange danske havnefronter.

I dette paradigme handler det ikke om at beskytte historiske bygninger eller monumenter *mod forandring*, men at bruge dem i en strategisk byudviklingssammenhæng. Kendetegnende for denne tilgang til bevaring er, at spor fra fortiden kan bruges som et 'aktiv' eller en 'ressource', der kan skabe vækst.²⁵ Begreber hentet fra økonomisk tænkning bliver stadig vigtigere i diskussionerne om bevaring. Det er fortidens efterladenskaber som nytteværdi her og nu, som er i fokus.

” Begreber hentet fra økonomisk tænkning præger nu diskussionerne om bevaring. Det er fortidens efterladenskaber som nytteværdi her og nu, som er i fokus.”

Men økonomi er ikke den eneste målsætning for bevaring i dette paradigme. Der kommer øget fokus på at bruge historien til at inddrage borgerne og andre lokale aktører for derved at styrke følelsen af fællesskab, ejerskab og engagement i lokal udvikling.²⁶ Denne tænkning bliver i dansk sammenhæng blandt andet udfoldet i kulturarvskommuneprojekterne, hvor kulturarv tænkes ind og handler om at styrke den lokale udvikling og skabe fælles historier om et steds fortid, nutid og fremtid, som for eksempel *Stålsat By* i Frederiksværk.²⁷ Her er spørgsmål om kulturarv tænkt ind i planlægningen på nye måder og i nye samarbejder på tværs af faggrænser med involvering af lokale aktører og borgere. Dermed er spørgsmål om bevaringsværdier i dette paradigme åbnet op til offentlig diskussion og involvering, og kulturarv kan bruges til at nå lokale udviklingsmål.

Den europæiske Faro-konvention fra 2005 er blevet en kernetekst i dette paradigme.²⁸ Den har fokus på, at kulturarv kan styrke lokale

fællesskaber, og i den sammenhæng bliver det mindre vigtigt, om det drejer sig om gammelt eller nyt, og der skelnes ikke mellem det unikke og det ordinære. Derimod er fokus på, hvad lokale borgere, aktører og lokalsamfund oplever som værdifuldt:

”kulturarv er en samling ressourcer, som er arvet fra fortiden, og som mennesker (...) oplever som en afspejling af og et udtryk for deres til stadighed udviklende idéer, viden og traditioner.”²⁹

”**Transformations- og nytteparadigmet anerkender, at bevaringsværdier er til forhandling som et bredt samfundsmæssigt anliggende.**”

I denne udvidede opfattelse af hvad, der kan have værdi, bliver også begrebet ’immateriel kulturarv’ centralt, blandt andet hos UNESCO, som i 2003 lancerer en konvention til sikring af immateriel kulturarv.³⁰ Kulturelle praksisser såsom dans, folkeviser og bemestringen af særlige håndværkstraditioner kan nu komme på verdensarvslisten. Begrebet bliver også brugt i dansk forvaltning, hvor det i 00’erne bruges af den nyoprettede Kulturarvsstyrelse.³¹ Kort sagt kan man sige, at opfattelsen af, hvilke elementer fra fortiden der kan have værdi i nutiden, udvides kraftigt i dette paradigme. Kulturarv bliver som noget nyt et kernebegreb i den danske debat.³² Og måden at forholde sig til kulturarv på kan omfatte traditionel bevaring og restaurering, men også transformation, genbrug, nyfortolkning, festivaler og formidling, events og historiefortælling. Fokus er på, hvordan fortiden kan bruges for at opnå mål i nutiden.

Transformations- og nytteparadigmet anerkender, at bevaringsværdier er til forhandling som et bredt samfundsmæssigt anliggende. Styrken er, at alle i princippet kan være med og bidrage til en mere lokalt

forankret planlægning. I dette paradigme ligger en anerkendelse af, at byer og landskaber er heterogene og sammensatte, og at sporerne fra fortiden er mangfoldige og endog indimellem kan opleves som i konflikt med hinanden. Svagheden er, at det stærke fokus på, hvad der kan bruges som en ressource her og nu, kan føre til en kortsigtet bevaringsplanlægning. Paradigmet har dermed blinde vinkler i forhold til at videreføre de historiske spor, som ikke umiddelbart har nytteværdi, eller som hører til grupper i samfundet, der ikke har en stærk stemme.³³ Det kan vanskelig indfange de dele af omgivelserne, som ikke kan opdateres til dagens standard, indrettes til nutidig brug, som ikke svarer til nutidens æstetiske idealer, eller som er decideret ubekvemme, men som dog alligevel kan være vigtige vidnesbyrd om fortiden.

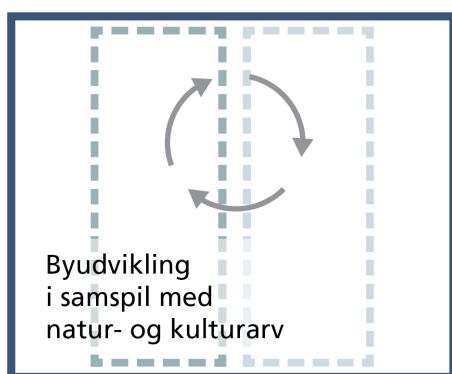
KENDETEGN FOR TRANSFORMATIONS- OG NYTTEPARADIGMET

Efterladenskaber fra fortiden er et middel til at nå aktuelle og lokale udviklingsmål, ofte økonomiske.

Bevaringsfeltet udvides. Bevaringsværdier er til diskussion og defineres ud fra, hvad de kan bruges til i nutiden for at opnå udviklingsmål.

Et meget bredt begreb om bevaringsværdier på tværs af skalaer, materiel/immateriel, nyt/gammelt, ekspert/borger.

4. ET NYT KLIMAPARADIGME – FORVALTNING AF BYEN SOM KULTURLANDSKAB

Klimaparadigmet

I de senere år er der kommet et nyt fokus på klimaforandringerne betydning for kulturarv i byer og landskaber. I 2019 udgav den internationale bevaringsorganisation ICOMOS rapporten *The Future of Our Pasts, Engaging Cultural Heritage in Climate Action*.³⁴ En central pointe heri er, at når klimaet ændrer sig, må også forståelsen og forvaltningen af historisk arv i byer og landskaber ændres og udvides. ICOMOS tager udgangspunkt i, at de imødesete klimaændringer hænger nøje sammen med en række indbyrdes forbundne kriser; massedryddelsen af arter, nedbrydelsen af økosystemer, global opvarmning og dens effekter (ekstremt vejr, tørke og havvandsstigning). Der til kommer også en stor ulighed mellem mennesker, demokratisk krise og tab af lokale identiteter, velvære, sundhed og fællesskaber.³⁵ Når vi skal handle i forhold til disse mange store udfordringer, er historiske perspektiver og historisk arv væsentlig, fordi de kan være med til at udvide diskussionen fra at handle om faktuelle beregninger og tal til også at handle om, hvad der kan fungere som gode løsninger på det enkelte sted, skriver ICOMOS.³⁶

” ...når klimaet ændrer sig, må også forståelsen og forvaltningen af historisk arv i byer og landskaber ændres og udvides.”

” Bevaring og udvikling ses i stedet som indbyrdes forbundne størrelser, og viden om netop den historiske udvikling kan ifølge dette paradigme *bidrage* til at finde bedre måder at møde kriserne på i konkrete byer og landskaber.”

I det nye paradigme, som ICOMOS her er med til at skitsere, er byernes historiske arv ikke automatisk anset som noget, der er truet af forandring, og der arbejdes ikke ud fra en klassisk udvikling-mod-bevaringskonflikt. I klimaparadigmet er bevaring ikke primært noget, der kun gøres for at opnå nyttefunktion her og nu eller for at bevare en national historiefortælling for eftertiden. Bevaring og udvikling ses i stedet som indbyrdes forbundne størrelser, og viden om netop den historiske udvikling kan ifølge dette paradigme *bidrage* til at finde bedre måder at møde kriserne på i konkrete byer og landskaber. Det kræver også, at man i forvaltning og bevaringspraksis går bort fra idéen om, at *kulturarven* i bestemt ental (hvad enten det drejer sig om et monument, en bygning, en have eller et bymiljø) er noget, som skal fastholdes i en ideel, måske 'original' tilstand fra én bestemt tid. En sådan tænkning om at bevare 'for evigheden' har ofte været målet i bevaringstiltag i det 20. århundrede, men virker mere og mere ufor- enelig med den usikkerhed og de krisescenarier, vi netop nu står over for.³⁷ Mange byplanlæggere kender allerede til det at arbejde med robuste strategiske udviklingsplaner, som er åbne for, at der kan opstå forandringer undervejs. En sådan adaptiv arbejdsmåde vil også blive relevant i det paradigme for bevaring, vi ser konturerne af.³⁸

Men, hvordan kan vi lære at leve med forandring som et vilkår i byer og landskaber og arbejde med et tidsperspektiv, som både rækker tilbage og frem i tid? Dette spørgsmål står centralt i klimaparadigmet, hvor flere forskere peger på, at viden om fortidens bosættelse i specifikke kulturlandskaber kan lære os noget om, hvordan mennesker langsomt har tilpasset sig og levet i samspil med omgivelserne i hver enkelt kontekst.³⁹ Historisk overleverede bygninger, landskaber og bystrukturer behøver måske ikke alene at blive opfattet som sårbare. Det er netop steder, som har kunnet modstå forandringer over lang tid. Måske kan vi lære noget af dem i forhold til, hvor i landskabet bygninger bedst placeres for at kunne undgå oversvømmelse eller for at få gode lysforhold og ligge i læ for vinden? Eller måske kan man lære noget om bæredygtigt byggeri og bæredygtig forvaltning af byrum og landskaber ved at studere gamle haver, huse, torve og så videre? På den måde er historien og overleveringerne fra den et stort erfaringskartotek, som vi kan lære af på godt og ondt. Viden om disse forhold kan overleveres både fra historikere, geografer, biogloger, arkitekter samt fra lokale beboere. Viden er dermed ikke kun forbeholdt eksperter, som gives absolut autoritet, men der er en gryende anerkendelse af, at mange former for viden og mange perspektiver er afgørende for at møde de udfordringer, vi står overfor.

” [...] hvordan mennesker langsomt har tilpasset sig og levet i samspil med omgivelserne i hver enkelt kontekst.”

I lyset af klimakrisen bliver det nødvendigt, at forvaltninger kan arbejde på tværs af tidligere og uproduktive skel mellem naturbeskyttelse og kulturarv.⁴⁰ En dynamisk, udvidet og tværsektoriel kulturarvsforståelse har været længe undervejs, både nationalt og internationalt. UNESCO har siden 2005 kunnet udpege verdensarv som blandet kategori. Hvor det tidligere har handlet om at udpege enten verdenskultur- eller verdensnaturarv, handler det i denne kategori om at

” Viden er dermed ikke kun forbeholdt eksperter, som gives absolut autoritet, men der er en anerkendelse af, at mange former for viden og mange perspektiver er afgørende.”

udpege verdensarv, som bliver set på som umistelig, netop fordi den bevidner en særlig ”interaktion mellem mennesker og natur”.⁴¹ Men selv om der i verdensarvssammenhæng er stigende interesse for at tænke på tværs af natur-kultur skel, er der fortsat ikke udpeget mange verdensarvssteder på den baggrund. Erfaringerne viser, at forvaltningen af disse stadig er en udfordring og dilemmaerne mange, da for eksempel interesser for dyreliv og menneskers traditioner kan clashe, og fordi der er forskellige traditioner og måder at arbejde på i natur- og kulturbewaring, der ikke altid passer sammen.

I danske kommuner er bæredygtighed, resilliens og FN’s verdensmål blevet mere og mere centrale målsætninger for byudviklingen. I det lys er det relevant at udvide interessen for, hvad der kan ses som værdifuldt i byerne, og på hvordan udvikling og bevaring hænger sammen. Det store fokus på nytteværdien af kulturarv her og nu, som vi har set i de senere årtier, er ikke længere fyldestgørende. Vi må lære at arbejde med andre og mere langsigtede perspektiver. Og det er ofte for begrænset at se kulturarv ud fra ét sæt af værdier; for eksempel økonomisk værdi eller en bestemt form for arkitektonisk eller kulturhistorisk værdi. Snarere vil vi se, at forskellige værdier – for eksempel materiale-mæssige, kulturelle, sociale og økologiske – som knyttes til historiske bygninger, byrum, landskaber og bystrukturer, må vurderes og afvejes i forhold til hinanden i en samtale, hvor mange forskellige borgere og grupper har en stemme. Tidsperspektivet, som værdierne anskues i, skal i sagens natur også udvides. Ikke for at bevare status quo for evigheden, men for at sikre kontinuitet over tid. Set i et ressourceperspektiv kan det f.eks være relevant at videreføre og vedligeholde bygninger,

byområder, byrum, landskaber og anlæg, som ikke matcher nutidens behov og smagskriterier.

Byggeri og byudvikling er i dag blandt de mest ressourceforbrugende aktiviteter, vi som samfund foretager os. I det lys vil det være vigtigt at tænke udvikling som kontinuert brug og vedligeholdelse samt indpasning i eksisterende landskaber snarere end radikale forandringer med højt ressourceforbrug og nedgang i biodiversitet og økologi. Utallige undersøgelser viser, at det i klimamæssig henseende stort set altid er mere bæredygtigt at arbejde videre med de bygninger, byrum og byområder, som allerede findes, og genbruge eller videreføre dem, end at bygge nyt.⁴²

” Utallige undersøgelser viser, at det i klimamæssig henseende stort set altid er mere bæredygtigt at arbejde videre med de bygninger, byrum og byområder, som allerede findes, og genbruge eller videreføre dem, end at bygge nyt.”

Byer er altid i forandring. Nye livsvilkår, familiemønstre, drømme, udfordringer og behov gør, at byer og bygninger ændrer sig gennem en række former for forandring. I byudviklings- og byggeprojekter kan vi her vælge mellem forskellige muligheder på en skala mellem to yderpunkter, nemlig at fortsætte modernismens tabula rasa-tænkning, hvor det eksisterende bliver set på som en spændetrøje for fornyelse, eller at søge at undgå al forandring. Mellem disse yderpunkter ligger en række muligheder for, at byudvikling kan ske med historien, hvor der er fokus på genbrug, fortsættelser, tilpasninger, pleje, fornyelse, ombygninger og så videre. Dette er ikke det samme som transformationsparadigmet, som havde fokus på vækst, for i det nye paradigme

” [...] jordens ressourcer er begrænsede [...] Derfor må vi arbejde med at forvalte det som er, som fælles ressourcer.”

ligger en anerkendelse af, at jordens ressourcer er begrænsede – og at mange af dem ikke er fornybare. Derfor må vi arbejde med at forvalte det, som er, som fælles ressourcer. Planlægning og bevaring i en bymæssig sammenhæng bliver dermed to sider af samme sag.

Med de ekstreme vejrhændelser, som vi kan imødesee, må vi indstille os på, at det ikke er muligt at fastholde alle spor fra alle tider. Vi vil måske skulle acceptere, at kystområder bliver oversvømmet i perioder, og arbejde for, at kystlandskabet kan håndtere dette. Vi må givetvis også acceptere, at vi indimellem må give slip på værdier, som vi har i nutiden. Her viser international forskning og enkelte pilotprojekter, at det nye paradigmes accept af tab som et grundvilkår vil medføre en række konflikter og dilemmaer omkring bevaring og udvikling.⁴³ At forholde sig til disse og at afveje, hvad der skal bevares og for hvem (for den ene eller anden borgergruppe, fauna og flora og/eller menneskelige behov, hvis interesser der varetages osv.), bliver en krævende øvelse i forvaltningen af fremtidens byer. I et demokratisk samfund er det vigtigt, at det ikke bare er et spørgsmål om de stærkestes ret, eller at kortsigtede økonomiske perspektiver bestemmer. Snarere vil nye, tværfaglige tilgange være påkrævet, og der skal arbejdes med nye former for reelt demokrati og samskabelse i en planlægning, som hele tiden har historiske perspektiver med. På den måde ser vi konturerne af et paradigme, hvor fortid, nutid og fremtid samt kulturarvsbevaring og naturbeskyttelse ikke er adskilte domæner, men en helt integreret del af det at skabe en bedre fremtid sammen i byerne.

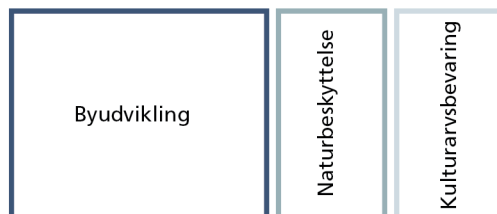
KENDETEGN FOR KLIMAPARADIGMET

Bevaring og planlægning, natur og kultur ses som to sider af samme sag i en bæredygtig og adaptiv udvikling med lang tidshorisont. Bevaring som bæredygtig forvaltning af værdier i planlægningen, f.eks. i forhold til materialeforbrug, økologiske sammenhænge og overleverede kulturelle værdier.

Et udvidet blik på historisk overleverede værdier og anerkendelse af, at der er mange perspektiver i et tværfagligt, tværsektorielt, arbejde, hvor borgere, beboere og lokale aktører spiller en væsentlig rolle. Forståelse af og nye måder at håndtere konflikt og dilemmaer på.

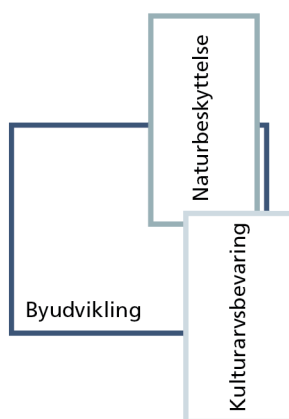
Accept af at give slip på historisk arv og af forandring som et grundvilkår.

SEKTORTÆNKINGS- PARADIGMET

REGISTRERE VÆRDIER OG
UNDGÅ TAB

BYMILJØPARADIGMET

TRANSFORMATION- OG NYTTEPARADIGMET

KLIMAPARADIGMET

SKABE VÆRDIER (VÆKST)

BÆREDYGTIG OMGANG MED RESSOURCER
(BEVARINGSUDVIKLE, RENOVERE, PLEJE,
FORHANDLE TAB, ACCEPTERE FORAN-
DRING OG USIKKERHED)

Samlet oversigt over de fire paradigmer

KUSTWERK KATWIJK – LOKALT ENGAGEMENT SOM DRIVER FOR BEVARING I KYSTSIKRING

Skrevet i samarbejde med Linde Egberts, adjunkt ved Vrije Universiteit Amsterdam

KUSTWERK KATWIJK

Katwijk aan Zee ved den nederlandske Nordsøkyst har med sine 43.000 indbyggere indtil for få år siden ligget udenfor landets kystsikringssystem. Stedet er derfor blevet vurderet som værende i risikozonen ved store stormflodshændelser. Med en fremsynet helheds-tænkning valgte byen i begyndelsen af 2010'erne at kombinere de ændringer, der skulle ske på stedet som del af et nyt nationalt kystsikringsinitiativ, med det at skabe lokal merværdi for beboere og besøgende.

Historisk har Katwijk været et fiskerleje, og som sådan blev det et populært motiv for romantiske malere i det sene 1800-tal. Kunstnere fra den såkaldte Haagskole afbillede den pittoreske strandkyst og livet blandt de lokale, som i deres billeder forekom at være uberørt af storbyens og modernitetens mange store forandringer. Opfattelsen af Katwijk som et særligt og autentisk sted blev født på dette tidspunkt. Den dag i dag er der eksempler på, at lokale beboere går sammen og kæmper for bevaring af stedets kulturarv og historiske bygninger som f.eks den gamle kirke.

Den lokale bevidsthed om, at Katwijk har særlige historiske kvaliteter, blev også vigtig, da stedet stod overfor det stort anlagte kystsikringsprojekt. Beboere og andre lokale aktører engagerede sig i udviklingen af projektet, som dermed handlede om langt mere end teknisk kystsikring. Løsningen blev at anlægge et nyt kunstigt, lavt dige ned langs Katwijks kyst, og så dække denne til med et forløb af nye menneskeskabte klitter. Med dette blev der efter ønske fra beboerne skabt mere parkering, indarbejdet i en ny parkeringsgarage i projektet.

Konceptet blev kaldet dike-in-dune (dige-i-klit), fordi det ikke kun består af et dige, som forhindrer vandet i at komme ind til byen, men kombinerer denne med klitternes evne til at bryde bølgerne og derved stilne deres kraft. Oven på den nye klit blev der anlagt et nyt offentligt rum, hvor folk kan nyde udsigt, vind og vejr. Herfra kan man se, at stedet er kunstigt anlagt med seks indgange og brandudgange fra parkeringsgaragen under. Skilte langs stierne i det nye klitlandskab fortæller om Katwijk og dets historie og gengiver malerier af stedet.

Katwijk ann Zee, Nederlandene

I dette projekt har opfattelsen af bevaringsværdighed primært været knyttet til den historiske stemning, som blandt andet er gengivet i billedkunsten. Fortællingen er, at Katwijk er et lille sted med små, lave huse langs kysten. Derfor er digeanlægget som teknisk avanceret konstruktion nedtonet og ja, bogstavelig talt gemt under organisk formede klitter. Beboerne har været optaget af, at de også i fremtiden har kontakt til kysten, som er byens historiske udgangspunkt, og derfor har en vigtig prioritet været, at anlægget er så lavt som muligt. Mens mange andre steder langs den nederlandske kyst ligger bag diger, er Katwijk et af de få steder, hvor man kan høre, dufte og se langt ud mod kysten. Det er en vigtig kvalitet, der gør stedet til noget særligt.

Betragtet som kulturarvsprojekt, ser vi, at fokus er på de dele af historien, som de beboere, der var engageret i processen, har været særligt optaget af; nemlig historien om det fredfyldte fiskerleje og den kendte periode i malerkunsten. De mere vanskelige dele af stedets historie, som er repræsenteret i bunkerne fra anden verdenskrig, er blevet redigeret væk. Kun de dele af historien, som kunnet bidrage til en positiv fortælling og branding, er blevet bevaret.

I Katwijk har opfattelsen af bevaringsværdier været nært knyttet til lokale beboeres ønsker og forestillinger. De har været optaget af den historiske stemning, som den blandt andet er kendt fra de mange malerier fra den gang, billedkunstnere valfartede til stedet. Maleri: Gezicht op Katwijk, Emil Neumann, ca. 1884, Katwijks Museum

” Betragtet som kulturarvsprojekt, ser vi, at fokus er på de dele af historien, som de beboere, der var engageret i processen, har været særligt optaget af.”

Projektet er blevet tildelt flere internationale arkitekturpriser, til trods for – eller måske netop på grund af – dets næsten usynlige karakter, der ikke påberåber sig at være et arkitektonisk værk.⁴⁷ Men selv om det ligner et klitlandskab, er der en væsentlig forskel på disse menneskeskabte klitter og dem, som er formet af vejr, vind og sandflytning over lang tid: de nye klitter vil ikke kunne flytte sig sammen med vandets skiftende bevægelser over lang tid. Dog spiller de i første omgang en aktiv rolle i at dæmme op for ekstreme vandhændelser.

Fortællingen er, at Katwijk er et lille sted med små, lave huse langs kysten. Derfor er digeanlægget som teknisk avanceret konstruktion nedtonet og ja, bogstavelig talt gemt under organisk formede, men menneskeskabte klitter i projektet, som OKRA landskabsarkitekter har tegnet. Foto: OKRA Landschaftsarchitecten

” Bevaringsværdier er her ikke knyttet til objekter eller bygninger, men ligger i den helt særlige historiske og sanselige forbindelse mellem by og vand [...]”

Projektet er på mange måder et eksempel på, at lokalt engagement og lokale kræfter kan være med til at sætte fokus på bevaring i kystsikringsprojekter. Projektet handler således også i stor grad om lokal identitet, engagement og fællesskab. Bevaringsværdier er her ikke knyttet til objekter eller bygninger, men ligger i den helt særlige historiske og sanselige forbindelse mellem by og vand, som kendetegner netop dette sted. Den vigtigste fortælling handler om Katwijk som harmonisk, malerisk og nærmest uberørt natur, hvor mere konfliktfyldte dele af historien er redigeret væk. I projektets måde at gøre brug af klittens evne til bølgebrydning kan man ane en bevægelse hen imod et bæredygtig bevaringsparadigme, som i en vis grad arbejder adaptivt, og som ikke betragter natur- og kulturarv som separate domæner, men under ét.

Skilte fortæller om Katwijks historie og viser malerier fra stedet. Projektet er udarbejdet i et samarbejde mellem de regionale myndigheder Hoogheemraadschap van Rijnland og Katwijk kommune sammen med de nationale vandmyndigheder og lokale beboere 2013-15. Foto: Linde Egberts

BIRLING GAP
– AT ARBEJDE MED OG
IKKE MOD FORANDRIN-
GER I LANDSKABET

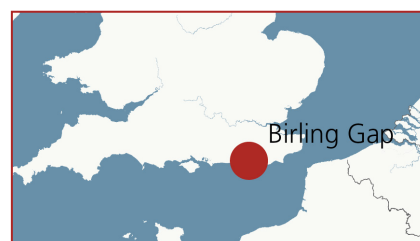
BIRLING GAP

Birling Gap ligger på Englands sydkyst. Det er en del af et dramatisk kystlandskab med stejle klinter, som år for år – gradvist og i pludseligt ryk – eroderer. Birling Gap er et sted, som på grund af sin geologi og særlige geomorfologi, er udpeget som havende særlig videnskabelig interesse (SSSI). Området med de karakteristiske stejle klinter indgår imidlertid også i en større National Park-udpegning ”The South Downs National Park” fra 2010. Samtidigt er området fyldt med arkæologiske levn, og de spor, som findes efter menneskelig aktivitet helt fra neolitisk tid og frem til i dag, fortæller tilsammen en kompleks historie om kontinuert forandring. Mange af de spor, som mennesket over tid har sat på landskabet over, opleves som truet af den pågående erosion, som finder sted her. De yderste af de småbygninger, som kystvagten optimistisk rejste ovenfor skrænterne i 1800-tallet, er allerede vasket væk sammen med en del beboelseshuse. Havet ”spiser” nogle steder op mod en meter af klinten hvert år, hvilket har fået mange frivillige kræfter til at forsøge at beskytte denne kystlinje og de bygninger, der stadig står.

Dette lyder umiddelbart som en oplagt sag for the National Trust, Storbritanniens største medlemsorganisation, som i 1980’erne erhvervede stedet, og hvis overordnede formål er at ’bevare og beskytte’ landets ’kystlinje, landlige områder og bygninger’.⁴⁸

Efter overtagelsen stod National Trust over for et valg: Var det klinterne, som de så ud på et særligt tidspunkt, som var den vigtigste kvalitet ved dette sted? Eller er stedets vigtigste kvalitet tværtimod de mange processer af vand, vind og erosion, som forandrer det år for år?

Stik imod, hvad man kunne forvente, har den indflydelsesrige fond, der har bevaring som sit primære indsatsområde, valgt at arbejde så meget som muligt med naturkræfterne på Birling Gap og ikke imod dem. Så i stedet for at beskytte det nuværende kystbillede mod forandring har National Trusts indsats primært bestået i at stoppe alle forsøg på det samme, så erosionen kan fortsætte. Strategien kan, med et begreb lånt fra 1800-tallets bevaringsdebatter, kaldes ’anti-restaurering’.⁴⁹ Og den viser, at bevaring ikke handler om én måde at gøre ting på, men indebærer en bred vifte af muligheder.

Birling Gap, England

”

At lade accepten af tab og forandring være et bærende element i forvaltningen af stedets natur- og kulturarv har imidlertid ikke været en tilgang, som alle lokale beboere i området har delt.”

At lade accepten af tab og forandring være et bærende element i forvaltningen af stedets natur- og kulturarv, har imidlertid ikke været en tilgang, som alle lokale beboere i området har delt. I en offentlig høringsproces i 1999 argumenterede en gruppe lokale for kystsikring; de følte, at deres kulturhistorie ville gå tabt, hvis National Trusts forvaltningspraksis blev fulgt. Striden mellem lokale forkæmpere for bevaring stod på i årevis og blev dækket i pressen⁵⁰, og i hvad man kan se som et forsøg på at lægge en dæmper på den ulmende kon-

I området ved Seven Sisters i Syd-England "spiser" havet nogle steder op mod en meter klippevæg hvert år. Det har fået mange frivillige kræfter til at forsøge at beskytte denne kystlinje og de bygninger, der stadig står. Foto: Arild Vågen, 2017, Wikimedia Commons.

flikt, indledte National Trust i 2010 et projekt, som skulle sikre, at de mundtlige fortællinger, som er knyttet til stedet, kunne overleveres til kommende generationer. De indsamlede historier om stedet blev nedskrevet og udstillet på besøgscenteret på stedet under titlen "Memories of Birling Gap". Senere i 2016 igangsatte fonden også projektet "The Seven Sisters Archaeology Project", hvis mål er at undersøge og dokumentere spor og bebyggelser, før de går tabt⁵¹. I projektet samarbejder frivillige og professionelle arkæologer om at få en bedre forståelse af, hvordan det ekstraordinære kystlandskab i området har udviklet sig over tid.

National Trusts forvaltning af stedet eksemplificerer, at en ny og mere dynamisk kulturarvsforståelse er undervejs. En forståelse i hvilken forandring og tab ikke for en hver pris skal undgås, og hvor kultur og naturarv forvaltes under ét.

I stedet for at forsøge at stoppe erosionen har The National Trust, der ejer området, valgt at arbejde med en tilgang, som lader erosionen fortsætte. Dette har medført mange vanskelige konfliktsituationer, ikke mindst med lokale beboere, som ikke ønsker at give slip på deres huse og kulturarv. Foto: Jake Davies, 2021, Unsplash

BRYGGEN I BERGEN
– HVOR BEGYNDER OG
SLUTTER KULTURARVEN?

BRYGGEN I BERGEN

Havnen har i et historisk perspektiv været afgørende for bydannelsen i Bergen, Norges næststørste by og tidligere hovedstad. Siden 1100-tallet har byens havneområde, Bryggen, været præget af omfattende handelsvirksomhed med stor betydning ikke alene for byen, men for Norge som fiskeri- og søfartsnation. Bryggen var i flere hundrede år del af det internationale Hansaforbund og dets omfattende handelsnetværk mellem byer som Lübeck, Hamburg og London. Bryggen blev optaget på UNESCOs verdensarvsliste i 1979 som det første sted i Norge og regnes i dag for Norges tredje største turistattraktion.

Alle bygninger inden for verdensarvsområdet er fredet, men det er imidlertid ikke alene pakhuse og handelsgårde, der formidler områdets historiske betydning og værdi. Bryggens kajkant spiller også en vigtig rolle. I den hanseatiske storhedstid (1360-1754) blev varer i stor stil købt eller solgt og blev læsset mellem pakhusene og de skibe, der lå til kaj. Efter handelsaktiviteterne ved Bryggen stilnede af, er kajkanten blevet ændret flere gange i takt med senere tiders skiftende behov og udfordringer. Havnebassinet er blevet opfyldt af flere omgange, og der er i det 20. århundrede også anlagt en stor vej foran den historiske bebyggelse. I dag ligger både kajkanten og vejen betydeligt over havoverfladen (hhv. 1,5 og 1,8 meter). Vandproblematikken er i dag et væsentligt incitament for at hæve kajkanten yderligere. Der er desuden observeret alvorlige sætningsskader i flere af Bryggens bygninger.⁴⁴ I den forbindelse er der blevet igangsat flere større restaureringsarbejder på Bryggen, hvor flere huse er blevet løftet med 0,5-1 meter. Sætningsskaderne skyldes hovedsagelig nedbrydningen af det organiske materiale i kulturlagene, som bygningerne er pålefundet i. Kulturlag defineres som lag af aflejret materiale af varierende tykkelse, dannet af affald efter menneskelig aktivitet over tid.

Sætningsproblematikken har man kendt til siden omkring begyndelsen af det 20. århundrede, men den blev mere akut, efter at en række store nye hoteller blev opført tæt på Bryggen fra slutningen af 1970'erne og frem. I forbindelse med deres opførelse blev der flere steder bygget underjordiske parkeringsanlæg, og der blev ved et af hotellerne nedfældet en stor spuns for at holde vandet væk. Derudover er der anlagt dræn og installeret pumper for at holde den underjordiske parkeringskælder tør. Dette har igen ført til, at grundvandsstanden i

Bergen, Norge

området er blevet sænket betydeligt. Nogle steder op mod 2,5 meter. At grundvandet er sænket betyder, at kulturlagene, som Bryggen er bygget på, hurtigere rådner op, fordi der kommer ilt til. Dertil kommer, at et øget havniveau kan føre til indtrængning af saltvand og hyppigere oversvømmelser på Bryggen og i Vågsbunnen ved Torvet. Disse situationer vil yderligere kunne accelerere nedbrydningen af kulturlagene, som Bryggen er bygget på.⁴⁵

” Skal man beskytte dette historiske byområde mod risikoen for oversvømmelse og dermed yderligere udviske den historiske forbindelse mellem Bryggen og vandet, som er stedets historiske udgangspunkt? ”

Bergen er ved at udvide sin offentlige transport med et udvidet letbaneanlæg. Bybanen, som den hedder, er planlagt med en tracé, der skal løbe mellem kajkanten og Bryggens ikoniske pakhuse. For at gøre plads til de tekniske installationer og sikre mod havvandsstigning skal såvel kajkant som banetracéniveauet hæves til 2 meter over havet.⁴⁶

Dette beskytter på den ene side den værdifulde kulturarv, men svækker samtidig forståelsen af, at man engang har læsset varer direkte mellem skibene ved kajen og pakhusene. Dermed står Bryggen overfor et dilemma: skal man beskytte dette historiske byområde mod risikoen for oversvømmelse og dermed yderligere udviske den historiske forbindelse mellem Bryggen og vandet, som er stedets historiske udgangspunkt? Eller skal man definere forbindelsen til vandet som et af de væsentligste træk ved dette område, og dermed ikke alene acceptere flere sætningsskader og yderligere nedbrydning af fundamenter, men også, at området vil være i risiko for oversvømmelse ved voldsomme vandhændelser?

Da Bryggen kom på verdensarvslisten i 1979, var fokus rettet mere mod objekter end mod sammenhænge i bl.a. tid og rum, og forståelsen af de anvendte bevaringsværdiers definition var snæver, indforstået og elitær. Bryggens *Outstanding Universal Values* (OUV) er relativt kortfattet. De værdier, som motiverede, at Bryggen blev indskrevet på verdensarvslisten, er integritet og autenticitet. Værdierne er ikke argumenterede og langt fra så grundigt beskrevet, som man ville have gjort det i dag – og Bryggens autenticitet er f.eks. først og fremmest knyttet til struktur og materialebrug. Ved indskrivningen på verdensarvslisten i 1979 blev der heller ikke etableret en bufferzone, som kunne sikre helheden og de bymæssige, rumlige og historiske sammenhænge, som Bryggen indgår i, sådan som det ville have været almindelig praksis i dag.

Det er derfor i dag et stort behov for at få en mere udfoldet, argumenteret og transparent beskrivelse af den mangfoldighed af kulturarvs-

Bryggen i Bergen blev i 1979 udpeget som verdenskulturarv. Oprindeligt var det bare den sammenhængende række af købmandsgårde, som var udpeget som værende af international bevaringsværdi, men i dag er også kulturlagene under medtaget i verdensarvsudpegningen. Dertil kommer, at forbindelsen til vandet er et vigtigt element for at kunne forstå historien om den internationale handel, som hanseatiske købmænd bedrev her, hvor varer blev læsset direkte mellem pakhusene og de mange handelsskibe, som lagde til kaj. Foto: Andrei R, 2016, Wikimedia Commons.

værdier, som kan knyttes til Bryggen både på materielt og immaterielt niveau, ligesom der er behov for at se på de komplekse rumlige, historiske og oplevelsesmæssige sammenhænge, som Bryggen indgår i. Ved verdensarvkommissionens møde i Baku i 2019 blev der fremlagt forslag til etableringen af en bufferzone for Bryggen som verdensarv, men den blev ikke godkendt i den foreliggende form. På mødet blev der vedtaget en resolution (843 CON 8B, 47), som det påhviler Riksantikvaren, der er ansvarlig myndighed for administrationen af Verdensarvkonventionen i Norge, at iværksætte to konkrete tiltag for; en udvidelse af bufferzonen og en konsekvensudredning af, hvad letbanen vil betyde for Bryggens universelle kulturarvsværdier. Desuden er der i forbindelse med fastlæggelsen af grænserne for en bufferzone behov for en opdatering af det ”statement of significance”, som beskriver Bryggens universelle kulturarvsværdier. Disse krav og forhold vidner om, at man også på et overordnet institutionelt niveau er på vej mod et udvidet og mere inkluderende kulturarvsbegreb.

Kajkanten er, siden bygningerne blev opført i 1700-tallet, blevet ændret flere gange, og skal verdenskulturarven sikres mod forventelige vandhændelser, vil kajkanten skulle forandres yderligere. Lige nu diskuteres det, hvor store ændringer der er acceptable, og UNESCO har stillet krav om, at ikke bare bebyggelsen, men også dens fysiske sammenhæng til den omgivende by og til vandet tænkes med i forvaltningen af verdensarvsstedet. Foto: Daniel Milner, 2004, Wikimedia Commons.

FORVALTNING AF FÆLLES RESSOURCER

De store udfordringer med klimaforandringer, hastigt tab af biodiversitet, havvandsstigning og de afledte krisescenarier, som vi står midt i, rejser en række spørgsmål om ulighed, demokrati, økologi og etisk omgang med jordens ikke-fornybare ressourcer. Det gør det nødvendigt at tænke både byudvikling og bevaring og forholdet mellem de to på nye måder. I lyset af udfordringerne er det ikke tilstrækkeligt at fastholde udvalgte monumenter og historiske bygninger som øer i et stort hav af ikke-bevaringsværdig by, som kan adresseres som et tabula rasa, der ligger åbent for helt ny bebyggelse uden hensyntagen til de eksisterende natur- og kulturværdier.

AT ARBEJDE MED DEN BY, VI ALLEREDE HAR

Vi står i dag med efterladenskaberne fra en moderne byudvikling, der ofte har været alt andet end bæredygtig, men som har præget landskabet mere end nogen anden historisk periode. Paradoksalt nok skal vi i dag finde bæredygtige måder at forvalte denne arv på. Vi kan ikke fortsætte som hidtil, men vi kan hellere ikke begynde forfra. Vi bliver nødt til at bygge videre på de strukturer, som allerede findes, bruge de materialer, der allerede er for hånden, arbejde videre med den by, som allerede er bygget, men på en måde som indordner sig efter flora, fauna, vand og andre af naturens kræfter. Det handler bl.a. om at vedligeholde, genbruge, fortsætte, omdanne og tilpasse eksisterende bygninger, infrastrukturelle anlæg, landskaber og industriområder til nye tiders behov og udfordringer. Oversvømmelser, stormflodsødelæggelser og ændret grundvandsstand motiverer i dag mange byer til at finde veje til at arbejde med naturens processer og økosystemer i stedet for at forsøge at betvinge dem med en udviklingslogik, som ligner den, man har arbejdet udfra i skabelsen af den moderne by.

FIRE PARADIGMER FOR BEVARING I BYUDVIKLING

Hvordan byerne på den ene side kan udvikles i forhold til fremtidens udfordringer, behov og ønsker og på den anden side videreføre det, der er i forvejen, vil altid bero på en konkret afvejning. Bevaringsværdier i byudviklingen er ikke entydige, men kommer an på, hvilken målsætning, man arbejder med, og hvilket paradigme man arbejder indenfor. Ingen af de fire paradigmer, vi har beskrevet her, skal forstås som normsættende. Der vil være situationer, hvor der forsat er gode grunde til at arbejde ud fra

sektortækningsparadigmet, for eksempel når det handler om de dele af fortidens arv, som er ubekvemme, men af betydning. Andre gange er bymiljøparadigmet med til at videreføre vigtige spor af en kollektiv historie. Transformations- og nytteparadigmets fokus på lokal involvering og immateriel kulturarv vil i andre tilfælde være vigtig. Det nye paradigme, der tegner sig i forbindelse med den øgede opmærksomhed på konsekvenserne af klimaforandringer, vil dog få større betydning.

KONKRETE AFVEJNINGER I KONKRETE SITUATIONER

Paradigmerne optræder sjældent i ren form i praksis, men bruges ofte i kombination. Men med de udfordringer, vi står med nu, er der et øget behov for at vægte fordele, begrænsninger og konsekvenser ved at arbejde ud fra det ene eller det andet paradigme op imod hinanden i de konkrete byudviklingssituationer. Snarere end at tænke på kulturarv som noget, der giver sig selv og har evig og almen værdi, giver paradigmerne et klarere billede af, at der er forskellige måder at tænke og arbejde med bevaringsværdier på i grænsefeltet mellem byudvikling, klimatilpasning og bevaring. Den bredere vifte af muligheder for at arbejde med bevaring, byudvikling og klimasikring, som vi har skitseret her, kan forhåbentlig bidrage til en refleksion om, hvilke hensyn der tages, hvorfor og for hvem - og dermed være en hjælp for de aktører, som skal arbejde med dette komplekse, men vigtige felt i fremtiden.

- 1 Ole Fryd og Gertrud Jørgensen (red.), *Byerne og det stigende havvand: Statusrapport 2019* (Frederiksberg: Institut for Geovidenskab og Naturforvaltning, Københavns Universitet, 2020, IGN Rapport).
- 2 Disse sammenknytninger af vejr og kulturarv beskrives bl.a. i David Harvey og Jim Perrys indledning til bogen *The Future of Heritage as Climate Change: Loss, Adaptation and Creativity*. Serie: Key Issues in Cultural Heritage (London: Routledge, 2015)
- 3 Paul J. Crutzen, The "Anthropocene" i *Earth System Science in the Anthropocene*, red. Eckart Ehlers og Thomas Krafft (Berlin: Springer, 2011)
- 4 For mere om dette se: Fryd og Jørgensen, *Byerne og det stigende havvand*
- 5 Kulturlandskab er et begreb, som er brugt på forskellige måder i forskellige forvaltningsmæssige sammenhænge. Her anvender vi et bredt begreb og støtter os til den europæiske landskabskonvention, som ikke kun ser på landbrugslandskaber, særlige havekunstneriske værker eller andre unikke landskaber, men på landskab som noget, der dækker hele jordens overflade. Netop samspillet mellem mennesker og natur er fokus i dette landskabsbegreb og findes alle steder. Se mere om den europæiske landskabskonvention her: Council of Europe, 'European Landscape Convention, Treaty no. 176', 20 October 2000; Council of Europe, 'Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society, Treaty no. 199', 27 October 2005., 2000, tilgået 31. maj, 2021, <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016802f3fa7>
- 6 Christian Blixenchrone-Møller, *Bidrag til Naturfredningens historie* (København: Byplanhistoriske noter, Dansk Byplanlaboratorium, 1985)
- 7 Ellen Braae, Svava Riesto, Henriette Steiner og Anne Tietjen, "Welfare Landscapes: Open Spaces of Danish Social Housing Estates Reconfigured" i *Mass Housing of the Scandinavian Welfare States: Exploring histories and design strategies*, red. Miles Glendinning og Svava Riesto (Edinburgh: University of Edinburgh, 2020), 13-23
- 8 Modellen er oprindelig udviklet af Joks Janssen, Eric Luiten, Hans Renes og Eva Stegmeijer, "Heritage as sector, factor and vector: conceptualizing the shifting relationship between heritage management and spatial planning", *European Planning Studies* 25, nr. 9 (2017): 1654-1672. Den blev første gang præsenteret med udgangspunkt i en dansk kontekst af Svava Riesto og Anne Tietjen i dette bogkapitel: Svava Riesto og Anne Tietjen, "Planning with Heritage: A Critical Debate Across Landscape Architecture Practice and Heritage Theory" i *Routledge Companion to Landscape Architecture*, 1. udgave, red. Ellen Braae og Henriette Steiner (London: Routledge, 2018), 240-253
- 9 David Lowenthal, *The Heritage Crusade and the Spoils of History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988)
- 10 Se Jannie Rosenberg Bendsen og Mogens Andreassen Morgen, *Fredet: bygningsfredning i Danmark 1918-2018* (København: Strandberg, 2018)
- 11 Congress Internationaux d'Architecture moderne (CIAM), "La Charte d'Athènes or The Athens Charter 1933", oversat af J. Tyrwhitt, 1946, under punktet E "The legacy of history", til-

gået 31. maj, 2021, https://www.getty.edu/conservation/publications_resources/research_resources/charters/charter04.html

12 Jose Louis Sert, Fernand Léger og Siegfried Giedion, "Nine Points on Monumentality", 1943, tilgået 31. maj, 2021, https://monoskop.org/images/7/72/Sert_Leger_Giedion_1943_1958_Nine_Points_on_Monumentality.pdf

13 "1954 Hague Convention: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization", *UNESCO*, tilgået 31. maj, 2021, <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/armed-conflict-and-heritage/convention-and-protocols/1954-hague-convention/>

14 Svava Riesto og Rikke Stenbro, "Mesterværkerne, eliten og dem, der var flest af: Værdiopfattelser og blinde vinkler i fredningen af velfærdssamfundets boliger", *Fabrik og Bolig* nr. 1 (2019): 32-48.

15 Se mere herom i Riesto og Tietjen, *Planning with Heritage*.

16 Christina Cameron og Mechtild Rössler, *Many Voices, One Vision: The early Years of the World Heritage Convention* (London: Routledge, 2016)

17 Se bl.a. Jan Gehl, *Livet mellem Husene* (København: Arkitektens Forlag, 1971); Gordon Cullen, *The Concise Townscape* (Cambridge: University Press, 1966); Leon Krier, *Houses, Palaces, Cities*, Demetri Porphyrios (red.) (London: Architectural Design, 54 7/8, 1984); Christian Norberg-Schulz, *Genius Loci: Towards a phenomenology of architecture* (London: Academy Editions, 1980)

18 Se bl.a. Jane Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (New York: Random House, 1961), 252

19 Begrebet dukker op mange steder i Europa på dette tidspunkt og med noget forskellig betydning. I en dansk sammenhæng er særlig Ingrid Gehls bog *Bo-Miljø* (København: Statens Byggeforskningsinstitut 1971, SBI-rapport nr. 71) væsentlig.

20 "International Charter For The Conservation And Restoration Of Monuments And Sites (The Venice Charter 1964)", *Ind International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments, ICOMOS*, 1965, tilgået 31. maj, 2021, https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf

21 Se ICOMOS, "Venice Charter 1964", artikel 1, hvor der er fokus på 'rural and urban setting' og artikel 14 'historic sites'.

22 Gregers Algreen Ussing, Grete Silding og Allan de Wal, *Byens Træk. Om by- og bygningssystemet SAVE* (København: Miljøministeriet, Planstyrelsen, 1992); Kasper Lægning Nielsen, "SAVE som æstetisk og politisk praksis – med udgangspunkt i Christiania" i *Forankring i forandring. Christiania og bevaring som ressource*, red. Anne Tietjen, Svava Riesto og Pernille Skov (Aarhus: Arkitektskolens Forlag, 2007)

23 Nicolai Carlberg og Søren Møller Christensen (red.), *Kulturmiljø mellem forskning og politisk praksis* (København: Museum Tusculanum Forlag, 2003)

24 Se for eksempel Richard Florida, *The Rise of the Creative Class: and how it's transforming work, leisure, community and everyday life* (New York: Basic Books, 2002); Sharon Zukin, *Loft Living: Culture and Capital in Urban Change* (New Brunswick: Rutgers University Press, 1989)

- 25 Kulturarvsstyrelsen og Realdania, *Kulturarv. En værdifuld ressource for kommunernes udvikling. En analyse af danskernes forhold til kulturarv* (København: Kulturarvsstyrelsen og Realdania, 2005)
- 26 Svava Riesto og Anne Tietjen, "Doing Heritage Together. New Heritage Frontiers In Participatory Planning", i *Heritage, Democracy And The Public. Nordic Approaches*, red. Torggrim Sneve Guttormsen og Grete Swensen, (London: Ashgate, 2016)
- 27 <https://www.staalsatby.dk/> og Riesto og Tietjen, "Planning with Heritage"
- 28 Council of Europe, "Council of Europe Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society", *Faro Convention 2005*, tilgængeligt 31. maj, 2021, <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/199>
- 29 Citatet lyder sådan her: 'cultural heritage is a group of resources inherited from the past which people identify, independently of ownership, as a reflection and expression of their constantly evolving values, beliefs, knowledge and traditions. It includes all aspects of the environment resulting from the interaction between people and places through time', artikel 2, Council of Europe, "Framework Convention"
- 30 "Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage", *UNESCO*, tilgængeligt 31. maj, 2021, <https://ich.unesco.org/en/convention>
- 31 Bernard Eric Jensen, *Kulturarv: et identitetspolitisk konfliktfelt* (København: Gads forlag, 2008)
- 32 Jensen, *Kulturarv*
- 33 Se for eksempel Linde Egberts og Svava Riesto, "Raise the dikes and re-use the past? Climate adaptation planning as heritage practice", *Maritime Studies* (under udgivelse, forventet 2021)
- 34 ICOMOS Climate Change and Cultural Heritage Working Group, *The Future of Our Pasts: Engaging Cultural Heritage in Climate Action* (Paris: ICOMOS, 2019)
- 35 ICOMOS, *The Future of Our Pasts*, 2
- 36 Se for eksempel Harvey og Perry, *The Future of Heritage*
- 37 ICOMOS, *The Future of Our Pasts*; Caitlin DeSilvey og Rodney Harrison, "Anticipating loss: rethinking endangerment in heritage futures", *International Journal of Heritage Studies*, 26, nr. 1: 1-7
- 38 Harvey og Perry, *The Future of Heritage*
- 39 ICOMOS, *The Future of Our Pasts*, 2
- 40 Linde Egberts, "Moving Beyond the Hard Boundary: Overcoming the Nature-Culture Divide in the Dutch Wadden Sea Area", *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development* 9, nr. 1 (2018): 62-73.
- 41 I en revision af konventionen for Verdensarv er de nye kategorier "Mixed Cultural and Natural Heritage" og "Cultural Landscapes". "Operational Guidelines for the Implementation of the

World Heritage Convention”, 2. februar 2005, *UNESCO World Heritage Centre*, tilgået 31. maj, 2021, <https://whc.unesco.org/archive/opguide05-en.pdf>, artikel 2A, 46 og 47.

42 Preservation Green Lab, ”The Greenest Building: Quantifying the Environmental Value of Building Reuse”, tilgået 31. maj, 2021, https://living-future.org/wp-content/uploads/2016/11/The_Greenest_Building.pdf; Lise Hvid Horup Sørensen og Mathilde Mattson, *Analyse af CO₂-udledning og totaløkonomi i renovering og nybyg* (Rambøll, Rapport oktober 2020, 2020); Asplan Viak AS, ”Klimagassberegninger Villa Dammen”, 16. december 2016, tilgået 31. maj, 2021, https://www.byggogbevar.no/media/6381/klimagassberegninger_villa_dammen.pdf; SINTEF, ”Grønt er ikke bare en farge – Bærekraftige bygninger eksisterer allerede”, sidst ændret 3. december 2020, tilgået 31. maj, 2021, <https://www.riksantikvaren.no/sintef-rapport/#rapport>

43 Caitlin DeSilvey, *Curated Decay: Heritage beyond Saving*, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2017); Harvey og Perry, *The Future of Heritage*; Paloma Guzman, ”Heritage conservation and Climate Change: Introducing the Future of our past in the Norwegian context”, 11. november 2019, tilgået 31. maj, 2021, <https://sciencenorway.no/archeology-blog-climate-change/heritage-conservation-and-climate-change-introducing-the-future-of-our-past-in-the-norwegian-context/1590739>

44 Henning Matthiesen m.fl. ”Monitoring of cultural deposits below Bryggen in Bergen, Norway”, tilgået 31. maj, 2021, https://ra.braege.unit.no/ra-xmlui/bitstream/handle/11250/175914/Kulturlag_Bryggen_monitoring_faktaark.pdf?sequence=3

45 Joakim Haukedal, ”Setningsutvikling i Bergen sentrum: Urbanhydrogeologi, inSAR, setning og kulturlag” (Masteropgave, UIB, Institut for Geografi, 2017), tilgået 31. maj, 2021, <https://bora.uib.no/bora-xmlui/handle/1956/16027>

46 Solveig Mathiesen, ”Hensyn til havnivå i bybane-arbeidet”, 7. februar 2019, tilgået 31. maj, 2021, <https://www.arkitektnytt.no/debatt/hensyn-til-havniva-i-bybanearbeidet>

47 For mere information se: ”Coastal work Katwijk”, *Kustwerk Katwijk*, tilgået 31. maj, 2021, <https://www.kustwerkkatwijk.nl/media/files/brochures/Brochure%20Kustwerk%20Katwijk%20EN.pdf>; ”Kustwerk Katwijk”, *Kustwerk Katwijk*, Juni 2013, tilgået 31. maj, 2021, <https://www.kustwerkkatwijk.nl/public/index.php> og Svava Riesto, Linde Egberts m.fl., ”Plans for Uncertain Futures. Heritage and Climate Imaginaries in Coastal Climate Adaptation”. *International Journal of Heritage Studies* (under udgivelse, forventet 2021)

48 ”Our plan to restore nature at our places”, *National Trust*, sidst opdateret 14. juni 2017.

49 Stephan Tschudi-Madsen, *Restoration and Anti-Restoration: A Study in English Restoration Philosophy* (Oslo: Universitetsforlaget, 1976) tilgået 31. maj, 2021, <https://www.nationaltrust.org.uk/news/our-plan-to-restore-nature-at-our-places>

50 Michael Durham, ”The houses that are falling into the sea”, *The Times*, 21. juli 2000; Helen Johnstone, ”Villagers on cliff edge to sue trust”, *The Times*, 23. november 1998

51 Tanya Gupta, ”Memories of Birling Gap as cottages are lost to sea”, 15. september 2010, tilgået 31. maj, 2021, <https://www.bbc.com/news/uk-england-sussex-11251995>; ”Living on the edge - 5000 years by the sea”, *National Trust*, tilgået 31. maj, 2021, <https://www.nationaltrust.org.uk/birling-gap-and-the-seven-sisters/features/living-on-the-edge---5000-years-by-the-sea>

- IIInd International Congress of Architects and Technicians of Historic Monuments, ICO-MOS. "International Charter For The Conservation And Restoration Of Monuments And Sites (The Venice Charter 1964)". 1965. Tilgået 31. maj, 2021. https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf
- Algreen Ussing, Gregers, Silding, Grete og de Wal, Allan. *Byens Træk. Om by- og bygningssystemet SAVE*. København: Miljøministeriet, Planstyrelsen, 1992
- Asplan Viak AS. "Klimagassberegninger Villa Dammen". 16. december 2016. Tilgået 31. maj, 2021. https://www.byggogbevar.no/media/6381/klimagassberegninger_villa_dammen.pdf
- Bendsen, Jannie Rosenberg og Morgen, Mogens Andreassen. *Fredet: bygningsfredning i Danmark 1918-2018*. København: Strandberg, 2018
- Blixencrone-Møller, Christian *Bidrag til Naturfredningens historie*. København: Byplanhistoriske noter, Dansk Byplanlaboratorium, 1985
- Braae, Ellen, Riesto, Svava, Steiner, Henriette og Tietjen, Anne. "Welfare Landscapes: Open Spaces of Danish Social Housing Estates Reconfigured". I *Mass Housing of the Scandinavian Welfare States: Exploring histories and design strategies*, redigeret af Miles Glendinning og Svava Riesto. Edinburgh: University of Edinburgh, 2020, 13-23
- Cameron, Christina og Rössler, Mechthild. *Many Voices, One Vision: The early Years of the World Heritage Convention*. London; Routledge, 2016
- Carlberg, Nicolai og Møller Christensen, Søren, red. *Kulturmiljø mellem forskning og politisk praksis*. København: Museum Tusculanums Forlag, 2003
- Congress Internationaux d'Architecture moderne (CIAM), "La Charte d'Athenes or The Athens Charter 1933", oversat af J. Tyrwhitt, 1946. Tilgået 31. maj, 2021. https://www.getty.edu/conservation/publications_resources/research_resources/charters/charter04.html
- Council of Europe, 'European Landscape Convention, Treaty no. 176', 20 October 2000; Tilgået 31. maj, 2021. <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDC TMContent?documentId=09000016802f3fa7>
- Council of Europe, 'Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society' (The Faro Convention) Treaty no. 199', 27 October 2005. Tilgået 1. Juni 2021. <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/0900001680083746>
- Crutzen, Paul J. "The Anthropocene". I *Earth System Science in the Anthropocene*, redigeret af Eckart Ehlers og Thomas Krafft. Berlin: Springer, 2011, 13-18
- Cullen, Gordon. *The Concise Townscape*. Cambridge: University Press, 1966
- DeSilvey, Caitlin. *Curated Decay: Heritage beyond Saving*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2017
- DeSilvey, Caitlin og Harrison, Rodney. "Anticipating loss: rethinking endangerment in heritage futures", *International Journal of Heritage Studies*, 26, nr. 1: 1-7
- Durham, Michael. "The houses that are falling into the sea", *The Times*, 21. juli 2000

- Egberts, Linde. "Moving Beyond the Hard Boundary: Overcoming the Nature-Culture Divide in the Dutch Wadden Sea Area". *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development* 9, nr. 1 (2018): 62–73.
- Egberts, Linde og Riesto, Svava. "Raise the dikes and re-use the past? Climate adaptation planning as heritage practice", *Maritime Studies* (under udgivelse, forventet 2021)
- Florida, Richard. *The Rise of the Creative Class: and how it's transforming work, leisure, community and everyday life*. New York: Basic Books, 2002
- Fryd, Ole og Jørgensen, Gertrud (red.). *Byerne og det stigende havvand: Statusrapport 2019*. Frederiksberg: Institut for Geovidenskab og Naturforvaltning, Københavns Universitet, 2020, IGN Rapport
- Gehl, Jan. *Livet mellem Husene*. København: Arkitektens Forlag, 1971
- Gehl, Ingrid. *Bo-Miljø*. København: Statens Byggeforskningsinstitut 1971, SBI-rapport nr. 71
- Gupta, Tanya. "Memories of Birling Gap as cottages are lost to sea". 15. september 2010. Tilgået 31. maj, 2021, <https://www.bbc.com/news/uk-england-sussex-11251995>
- Guzman, Paloma. "Heritage conservation and Climate Change: Introducing the Future of our past in the Norwegian context". 11. november 2019. Tilgået 31. maj, 2021. <https://sciencenorway.no/archeology-blog-climate-change/heritage-conservation-and-climate-change-introducing-the-future-of-our-past-in-the-norwegian-context/1590739>
- Harvey, David og Perry, Jim (red.). *The Future of Heritage as Climates Change: Loss, Adaptation and Creativity*. Serie: Key Issues in Cultural Heritage. London: Routledge, 2015
- Haukedal, Joakim. "Setningsutvikling i Bergen sentrum: Urbanhydrogeologi, inSAR, setning og kulturlag". Masteropgave, UIB, Institut for Geografi, 2017. Tilgået 31. maj, 2021. <https://bora.uib.no/bora-xmlui/handle/1956/16027>
- Hvid Horup Sørensen, Lise og Mattson, Mathilde. *Analyse af CO2-udledning og totaløkonomi i renovering og nybyg*. Rambøll, Rapport oktober 2020, 2020
- ICOMOS Climate Change and Cultural Heritage Working Group. *The Future of Our Pasts: Engaging Cultural Heritage in Climate Action*. Paris: ICOMOS, 2019
- IUCN og ICOMOS. "Connecting Practice Project: Final Report". Tilgået 31. maj, 2021. https://www.iucn.org/downloads/connecting_practice_report_iucn_icomos_.pdf
- Jacobs, Jane. *The Death and Life of Great American Cities*. New York: Random House, 1961, 252
- Janssen, Joks, Luiten, Eric, Renes, Hans og Stegmeijer, Eva. "Heritage as sector, factor and vector: conceptualizing the shifting relationship between heritage management and spatial planning", *European Planning Studies* 25, nr. 9 (2017): 1654-1672
- Jensen, Bernard Eric. *Kulturarv: et identitetspolitisk konfliktfelt*. København: Gads forlag, 2008
- Johnstone, Helen. "Villagers on cliff edge to sue trust", *The Times*, 23. november 1998

Krier, Leon. *Houses, Palaces, Cities*, redigeret af Demetri Porphyrios. London: Architectural Design, 1984 54 7/8

Kulturarvsstyrelsen og Realdania. *Kulturarv. En værdifuld ressource for kommunernes udvikling. En analyse af danskernes forhold til kulturarv*. København: Kulturarvsstyrelsen og Realdania, 2005

Kustwerk Katwijk. "Coastal work Katwijk". Juni 2013. Tilgået 31. maj, 2021. <https://www.kustwerkkatwijk.nl/media/files/brochures/Brochure%20Kustwerk%20Katwijk%20EN.pdf>

Kustwerk Katwijk. "Kustwerk Katwijk". Tilgået 31. maj, 2021, <https://www.kustwerkkatwijk.nl/public/index.php>

Leitão, Leticia. "Bridging the Divide Between Nature and Culture in the World Heritage Convention: An Idea Long Overdue?". *The George Wright Forum* 34, nr. 2 (2017): 195–210

Lowenthal, David. *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988

Lægning Nielsen, Kasper. "SAVE som æstetisk og politisk praksis – med udgangspunkt i Christiania". I *Forankring i forandring. Christiania og bevaring som ressource*, redigeret af Anne Tietjen, Svava Riesto og Pernille Skov. Aarhus: Arkitektskolens Forlag, 2007

Mathiesen, Solveig. "Hensyn til havnivå i bybane-arbeidet". 7. februar 2019. Tilgået 31. maj, 2021. <https://www.arkitektnytt.no/debatt/hensyn-til-havniva-i-bybanearbeidet>

Matthiesen, Henning, Dunlop, Rory, Atle Jensen, Jann og Christensson, Ann. "Monitoring of cultural deposits below Bryggen in Bergen, Norway". Tilgået 31. maj, 2021. https://ra.brage.unit.no/ra-xmlui/bitstream/handle/11250/175914/Kulturlag_Bryggen_monitoring_faktaark.pdf?sequence=3

National Trust. "Living on the edge - 5000 years by the sea". Tilgået 31. maj, 2021. <https://www.nationaltrust.org.uk/birling-gap-and-the-seven-sisters/features/living-on-the-edge---5000-years-by-the-sea>

National Trust. "Our plan to restore nature at our places". Sidst opdateret 14. juni 2017. Tilgået 31. maj, 2021. <https://www.nationaltrust.org.uk/news/our-plan-to-restore-nature-at-our-places>

Norberg-Schulz, Christian. *Genius Loci: Towards a phenomenology of architecture*. London: Academy Editions, 1980

Preservation Green Lab. "The Greenest Building: Quantifying the Environmental Value of Building Reuse". Tilgået 31. maj, 2021. https://living-future.org/wp-content/uploads/2016/11/The_Greenest_Building.pdf

Riesto, Svava, Egberts, Linde, Lund, Anna A.M. Jørgensen, Gertrud. "Plans for Uncertain Futures. Heritage and Climate Imaginaries in Coastal Climate Adaptation". *International Journal of Heritage Studies* (under udgivelse, forventet 2021)

Riesto, Svava og Stenbro, Rikke. "Mesterværkerne, eliten og dem, der var flest af: Værdiopfattelser og blinde vinkler i fredningen af velfærdssamfundets boliger". *Fabrik og Bolig* nr. 1 (2019): 32-48.

Riesto, Svava og Tietjen, Anne. "Doing Heritage Together. New Heritage Frontiers In Participatory Planning". I *Heritage, Democracy And The Public. Nordic Approaches*, redigeret af Torgrim Sneve Guttormsen og Grete Swensen. London: Ashgate, 2016, 240-253

Riesto, Svava og Tietjen, Anne. "Planning with Heritage: A Critical Debate Across Landscape Architecture Practice and Heritage Theory". I *Routledge Companion to Landscape Architecture*, 1. udgave, redigeret af Ellen Braae og Henriette Steiner. London: Routledge, 2018, 246 ff 240-253

Sert, Jose Louis, Fernand Léger og Siegfried Giedion "Nine Points on Monumentality", 1943. Tilgået 31. maj, 2021, https://monoskop.org/images/7/72/Sert_Leger_Giedion_1943_1958_Nine_Points_on_Monumentality.pdf

SINTEF. "Grønt er ikke bare en farve – Bærekraftige bygninger eksisterer allerede". Sidst ændret 3. december 2020. Tilgået 31. maj, 2021. <https://www.riksantikvaren.no/sintef-rapport/#rapport>

Tschudi-Madsen, Stephan. *Restoration and Anti-Restoration: A Study in English Restoration Philosophy*. Oslo: Universitetsforlaget, 1976

UNESCO. "1954 Hague Convention: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization". Tilgået 31. maj, 2021. <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/armed-conflict-and-heritage/convention-and-protocols/1954-hague-convention/>

UNESCO. "Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage". Tilgået 31. maj, 2021, <https://ich.unesco.org/en/convention>

UNESCO World Heritage Centre. "Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention", 2. februar 2005. Tilgået 31. maj, 2021. <https://whc.unesco.org/archive/opguide05-en.pdf>, artikel 2A, 46 og 47.

Zukin, Sharon. *Loft Living: Culture and Capital in Urban Change*. New Brunswick: Rutgers University Press, 1989

KØBENHAVNS UNIVERSITET

INSTITUT FOR GEOVIDENSKAB
OG NATURFORVALTNING

ROLIGHEDSVEJ 23
1958 FREDERIKSBERG

TLF. 35 33 15 00
IGN@IGN.KU.DK
WWW.IGN.KU.DK